बालबोधिनी नामधेया सिद्धान्तकौमुदी
व्याख्या

१५३६

१८५

अनुनासिकमित्रेलंका रत्वकारादौ =

इहैव कृतम् अर्किं मतिनोम कारस्य माभूत् न च हलंत्यमित्यस्य ग्रहणसामर्थ्यादनंत्यस्य मकारस्य न भवेदिति वाच्यम् आलचू त्राश्रय
णीयावतिप्रसंगवारणेन तस्य चरितार्थत्वात् अनुनासिक इति किं इदुत्तदशेन्द्रे इत्तिनः सत्यां हीनसंज्ञायां ओश्वीदितो निष्ठायामितीणनस्यात् य
द्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनुनासिकसंज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता तथापि नासिकामनुगत इति योगाश्रयणेनैव गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रं मंद
प्रयोजनमिति ध्वनयितुं नैंह्योपन्यस्तम् न चैवं यरोनुनासिकेनुनत्र यरः पदांतस्यानुनासिकशब्देपरे अनुनासिकशब्दः स्यादित्यर्थः
प्रसज्येत स्वं रूपमिति परिभाषोपस्थानात् संज्ञाकरणेतु अशब्दसंज्ञेति निषेधान्नायं दोष इति वाच्यम् उक्तपरिभाषाया भाष्येप्रत्या
ख्यानात् उपान्मंत्रकरणे पुक्नमाङ्चीवरोरिंप्स्व्ड्ज्य्यन्नमित्यादि निर्देशेन स्वं रूपमिति परिभाषायायाम्नि नुपस्थितिकल्पनात् स

परिभाषास्वत्वी कोरेपि =

त्वे मते पि दोषाभावात् ननु क्तो निर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवमिति चेत् अत एव निष्प्रयोजनमित्यनुक्तां मंदप्रयोजनमित्युक्तम् प्रतिज्ञा
यत इति प्रतिज्ञा आतन्योपसर्गे इति कमेलुङ् अनुनासिकस्य भावः आनुनासिक्यम् गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति ष्यञ् प्रतिज्ञा आनुना

प्रतिज्ञा नं x

सिक्यं येषामिति विग्रहः केचित्तु प्रतिज्ञा सास्यास्तीति प्रतिज्ञमर्शआद्यच प्रतिज्ञमानुनासिक्यमेषामिति विग्रहमाहुः मद्यपि स्वत्रकारकृतो
नुनासिकपाठः इदानीं परिभ्रष्टस्तथापि ह्रस्वचिकारादिव्यवहारवलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयत इति भावः पाणिनीया
इति पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् वृद्धाच्छः तदधीयते विदंति वा पाणिनीयाः तदधीत इत्यण् प्रोक्ताल्लुगिति लुक् ननु तस्य लोपो ति
सूत्रम् ठकारस्यापि मध्यगत्वादत आह प्रत्याहारेष्विति अनुनासिक इत्यादीति आदिशब्देन पापणकेऽणसि तेरेडङ्गस्यादि ग्राह्य
म् प्रत्याहारशब्देनेति प्रत्याह्रियंते संक्षिप्यंते वर्णा यत्रेति प्रत्याहारः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् प्राप्ते अकलुषो बहुलमिति बहुलग्र
हणादधिकरणे घञ् यद्यपि योगमात्रमकारादिसंज्ञा स्वतिप्रसक्ता तथापि योगरूढिरिति भावः ऊकालोज्झस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वंद्वे
सौत्रं पुंस्त्वम् ऊ इति त्रयाणां प्रश्लेषेण निर्देश इत्याह उश्च ऊश्च ऊ३श्चेति भावः वामिति त्रयाणां सवर्णदीर्घे कृते जसि परलोपश्छान्दसः आ
मित्रं वा काल इव कालो यस्येति फलितार्थकथनमिदम् विग्रहस्तु वः कालो यस्येति बोध्यः ऊशब्देनस्योच्चारणकालो लक्ष्यते

प्रत्य ८

अर्कि संयोगस्य माभूत् ननु स्वकंकयोरेकमात्रत्वेनुऊस्वसंज्ञायां ह्रस्वस्यापि तिकृतीति तुक्स्यात् आ ये इति निपातनात् आयुदात्ताद

अनुदात्तोस्वपिनेत्रो =

न्याकार उदात्तः यज्ञ्छ्त्त पि षष्ट्यन्तोदात्तः ततः परस्य ततः स्वादनुदात्तत्वम् त्यदाद्येपरस्य पत्वे शीभावे आद्गुणे च सत्येका
देश उदात्तेनैकार उदात्तः अर्वाङ्ङिति अर्वतमं चतीत्यर्वाङ् ऋत्विगादिना अंचतेः सुप्युपपदे क्विन् अगतावित्यस्मात्स्मात् दिग्

नोदात्त

फिषोन्तउदात्तः=४

नव·वे·
२

३

घृतीत्यादिनावनिपिगुलोच निष्पन्नो वैन शष्यो धात्वन्तस्वरेणाद्युदात्तः वनिपः पित्त्वेनानुदात्तत्वात् अंचनेरकारोपि धात्वन्तस्वरेणान्तस्वरेण वा
उदात्तः उपपदमतिङ् इति समासे कृते समासस्यान्तस्वरेण तदपवादभूतेन गतिकारकोपपदात्कृत् इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण यस्मिन्ननुदात्तं वं स्वरितं व
वाञ्चतेरकार उदात्तः वनोनलोपे सवर्णदीर्घे च कृते एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्याकार उदात्तः इममनुदात्तं यदमेकवर्जमिति शेषनिघातात् आद्या वाकृतं नमेकं वर्जयित्वा
कारोऽत्रानुदात्तः एतत्सर्वमभिप्रायेणोक्तम् वेदभाष्येऽग्रे वाङ् अभिमुख इति स्थितम् अतत्वम् अविवदितमित्यर्थः तस्य चोदा शेषपदमनुदात्तम्
त्तस्वरितपरत्वे इति उदात्तस्वरितेति परे यस्मात्तदुदात्तस्वरितपरं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् सति उदात्ते वा स्वरिते वा परस्थे सर्वस्य स्वरितस्य
यदुच्चतरमनुदात्तं तस्य च अवर्णस्य इत्यर्थः अन्यत्रेति उदात्तस्वरितपरत्वाभावे क्वेति किमात् तिङ्स्वरितम् ह्रस्वमनुदात्तं सर्व
मपादादावित्यधिकारादनुदात्तः अग्न इति अग्नेः कृतिनि स्वरेणाद्युदात्तम् संहितायां त्वेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्योकार उदात्तः उ
दात्तपरत्वे ह्रस्वस्वरितस्योदाहरणम् ककारादीर्घस्वरितस्योदाहरणमाह यथा नो नयरति येअग्रा इति ह्रयमपि फिट्स्वरेणान्तोदात्तम् एका
देशस्तु पूर्ववत् स्वरितः स्वरितो वानुदात्ते पदादौ विसृके स्वरितपरत्वे उदाहरणमाह शतचक्रमिति यः इति फिट्स्वरेणान्तोदात्तः त
तः परस्य सकारस्य रुत्वे उत्वे आद्गुणे च उदात्तेनैकादेशादोकार उदात्तः अस्वरेति स्वरितान्तत्वादकारस्य शेषनिघाते तेनौकारेण सहैका
देशे च कृते स्वरितो वानुदात्ते पदादौ इति सोकारः स्वरितः कथमस्य स्वरितान्तत्वमिति चेत् अगाङ्‌ः अग्रत्यग्यावित्यस्याकर्मणि कर्तृलोण्वैत=
त तिस्वरितं ह्रस्व भावस्तस्य संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति अग्निमीले इति ईकारः स्वरितः लेरतितप्रचयापरपर्यायैकश्रुतिरिति
च स्वरप्रक्रियायां स्फुटीभविष्यति मुखेनासिका मुखेचनासिका चेति विग्रहे प्राप्यपक्षत्वादेकवद्भावेन मुखनासिकमिति स्या
त्तत्राह मुखसहितेति नासिकयोच्चार्यैतिफलितार्थकथनमिदम् उच्यते नेनेति वचनम् मुखनासिकावचनमस्येति विग्रहः
तत्रास्य ग्रासेभवमास्यं शरीरावयवाद्यदित्यभिप्रेत्याह तात्वादीति आभ्यन्तरेति यतत्प्रशस्य बलान्नभ्यते तुल्यास्यं किं तत्री अ
त्र पकारस्य लकारे परे झरो झरीति लोपो माभूत् प्रयत्नग्रहणं किम् वाकुध्यानतिशस्य लोपोन जन्मगणानामिति नासिकाचेतित्व
कारेण सवर्णानुकूलं तात्वादि समुच्चीयते पदैकेति स्यादेतत्परत्वमसंदेहार्थं तत्कालग्रहणार्थम् तेनस्तुतस्यापि संग्रहः चतेर्द
ति निष्कर्षपदे तत्पञ्चधा ऊष्मणामीषद्विवृतप्रयत्नाभ्युपगमात् स्पृष्टेषत्स्पृष्टेति एतेषामाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तिप्रागभावित्वा २
त् तथाहि नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणोनामऊर्ध्वमाक्रामन्नुरः प्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकस्य ध

नैवं प्रयत्नः । तत्र प्रयत्नैः प्राग्वदाजिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि सम्यक्स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता । ईषद्यदा स्पृशन्ति तदेषत्
स्पृष्टता । समीपावस्थानमात्रे संवृतता । दूरत्वे विवृतता । अत एव चतुर्यप्रयत्नानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि तालुस्थानेन सह जिह्वाद्यादीनां च वर्गो
च्चारणे कर्मभेदः सम्यक्स्पर्शः । यकारे ईषत्स्पर्शः । शकारेकारयोस्तु दूरेऽवस्थितिरित्याद्यनुभवं शिक्षाकारोक्तिं चानुसन्धाय विवेचनीयम् । वि
वारसंवारादयस्तु वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्द्धनि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायावुत्पद्यन्त इति बाह्यास्त उच्यन्ते । गलबिलस्य संकोचात्संवारः । त
स्यैव विकासाद्विवारः । एतौ च संवृतविवृताभ्यामाभ्यन्तराभ्यां भिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादित्यवधेयम् । अअ स्व
पमिति विभक्तयोर्लोके आद्यो विवृतो द्वितीयस्तु संवृतः तस्मादाह विवृतमनूद्येति विवृतस्थानेऽत्यर्थः । विवृतत्वमस्त्येवेति तेन दण्डाग्र
यनमित्यादौ सवर्णदीर्घः सिध्यतीति भावः । सर्वत्रासिद्धम् । यद्ययं सन्नवविधिः स्यान्न हि त्रिपादी सर्वं प्रत्यसिद्धेत्येव लभ्येत तेषा
दिकं तु सर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यात् । तथा च प्रशान् इत्यत्र मो नो धातोरिति नत्वस्य सिद्धत्वान्नलोपः स्यात् । न तु विधेः संबुद्धौ चरितार्थत्वा
त् । तथा नद्यानित्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपः स्यात् । नुम्विधेस्तु संबुद्धौ चरितार्थत्वादत आह । अधिकारोऽयमिति । त्रिपाद्यां
विहितं कार्यमिति । कार्यासिद्धिपक्षे तत्र तत्र सूत्रमुपस्थितादि न सिद्धेदिति भावः । यथा चैतन्न सिध्यति तथाऽदःशब्दव्याख्यावसरेऽस्मा
भिरुपपादयिष्यते । एकादेशेति । यद्यपि भाष्योक्तः ऊकाउदात्ता इत्यत्र नौकारस्यापि कैयटोक्तिमनुसृत्यैकादेशोऽकार इति बोध्यम् । एवं
यमा इति । बालबोधनाय बाह्यप्रयत्नाः कैश्चित्सङ्ग्रहोपायेनोपनिबद्धाः । तद्यथा खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च हशः संवारा नादा घोषाश्च
वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाल्पप्राणाः वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणा इति । श्वासानुप्रदाना इति । श्वासप्रयत्नका इत्यर्थः
विवृ एव ते कण्ठमिति विवारप्रयत्ना इति भावः । अन्त्ये त्विति । हशो हशां यमा अनुस्वाराश्च । नादेति । नादभागिनो नादप्रयत्नवन्त इ
त्यर्थः । अयुग्मा इति । प्रथमतृतीयपञ्चमा वर्गेष्वयुग्माः । वर्गयमगा इति । वर्गगा यमगाश्चेत्यर्थः । अल्पेति । अल्पश्वासवोऽल्पप्राणाः पुंसि श्च
श्वासवः प्राणा इत्यर्थः । अननुप्रयुक्ता इति । अन्यथा कखगघादीनां सावर्ण्यं न स्यादिति भावः । आन्तरतम्यपरीक्षायामिति । परीक्षा च अ
घोषस्य महाप्राणस्य सस्यता हपाप्लवयकारः घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ इत्यादि स्फुटीभविष्यति कादि

अणादी घाम्नुत्ता : सिद्धत्वा
भावा तिसे २
त्वदाहा त्वेकेतु पूर्वु
पा त्वानिवं उत्व मलयो:
केलयो : पश्चान्मुत्ववा
ईस्या सिद्धत्वपाञ्चतोऽ
लर इतिपरत्वेञ्चमौरत्वा
दिरूपसिद्धिश्चमंगावत्रि
पाद्या : सिद्धिपद्देठत्व
दाःद्यात्वे पर त्वपञ्चमप्राणेव
त्वपूर्व्दत्वा यथायीमति
वैद लोपरिति त्रैपादिको
पत्तसुत्वासिद्धत्वेति=

न ङि. संबुद्ध्योरिति
नलोपनिषेधात्=

आ आ इतिनान्तं ४

नटडुमानेति ऋकार ऌकारयोरनडुः समासे कृते सुपो धातुति
सुलोपे कृते ऋ ऌ डौ इति स्थिते ऋटनोडीतिऌकारस्य ऌ, ऋकारस्य इकोयणचीति यू = ४

त॰ बो॰ ४

यरति लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदम् चतुर्दशसूत्र्यामावसानत्वायोगात् कपाभ्यांप्रागिति एतच्चोपलक्षणं खफाभ्यांप्रागित्यपि बोध्य
म् अर्द्धविसर्गेति साहृश्यमुच्चारणेलेखनेचबोध्यम् ऋऌवर्णयोरिति ऋऌकइतिप्रकृतिभावः विग्रहस्त्वाचऌवर्णश्चऋऌवर्णौ
तयोरित्येके मनोरमायांत्वाचआचऌलौतौचवर्णौचेत्यादिस्थितम् नाज्झलौ आकारसहितइति कालसमयवेलासुविमादिनिर्दे
शाअकारप्रश्लेषेलिङ्गम् घणादिकमिति शीतलशब्देसवर्णदीर्घआदिशब्दार्थः इहप्रसेधद्रूत्यादौ होढइतिढत्वेनेत्यपिसवचम् ५कारकारस्य =
इणइतिसस्यषत्वमपिनेतित्वनस्त्ववचनम् ढत्वंप्रतितस्यासिद्धत्वादितिदिक् अन्यथेति नाज्झलावित्युत्स्यनारम्भे ग्रहणकशास्त्रबला
दिति अयंभावः दीर्घादीनामिवहकारादीनामप्यकारादिवाच्यत्वाभ्युपगमेऽनिष्टं स्यात् प्रत्याहारेष्वनहादीनाच्यानिरुद्धलक्षणाभ्युप
गमादिति अविधीयमानोऽणिति तेनइदमइशइतइत्यत्र त्रिमात्रइकारोनभवति उदित्वेति इहाविधीयमानइतिनसंबध्यते उदि
त्करणसामर्थ्यात्तेनविधीयमानोप्युदित्सवर्णान्गृह्णात्येव कुहोश्चुः जगाद जघटे परेणाणकारेणेति व्याख्यानतोविशेषप्रतिप
त्तेः अतउदित्यादौ तपरकरणलिङ्गाच्च यदिपूर्वेणस्यात्तर्हि तपरत्वमिहानर्थकंस्यात् ऋकारस्यानण्त्वेन सवर्णाग्राहकत्वा
त् एवंच तपरत्वाद्दीर्घेन उपऋकारीयतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थः संगच्छते एवंऌकारोपीतित्रिंशतःसंज्ञेत्युपपद्यते एतच्चन्यायसाम्या
दुक्तम् वस्तुतोऌकारस्यऋकारग्राहकत्वंनकुत्राप्युपलभ्यते सूत्रारम्भसामर्थ्यादिति सतितुसावर्ण्येऽकारेणैवैकारग्रहणादो
कारेणचौकारग्रहणादेऔजितिसूत्रारम्भोवृथास्यादितिभावः नापादनीयमिति तेनग्लावेग्लावइत्यत्रएतोमुच्चासोरितिनप्रवर्त्ततइ
तिमूलएवस्फुटीभविष्यति यद्यपीति ग्रहणकशास्त्रस्याप्राप्यनिष्पत्तेरितिभावः एतच्चाऽकःसवर्णेदीर्घइत्यत्रस्फुटयिष्यामः आ
न्तरेति अक्षराणांसमाम्नायः उपदेशस्तत्रभवाः आन्तरसमाम्नायिकाः वद्धचोऽन्तोदात्तादितिढञ् होढइतिनभवतीति यद्य
प्याकारप्रश्लेषाभावेसंयोगान्तलोपएवप्राप्नोतिनतुढत्वंतस्यासिद्धत्वात्तत्रसंयोगान्तलोपोनभवतीतिवक्तुमुचितंतथापिकार्यका
लंसंज्ञापरिभाषमितिनैयायिकेअन्तरङ्गेबहिरङ्गपरिभाषायाःप्रवृत्तेरन्तरङ्गेढत्वेकर्तव्येबहिरङ्गःसंयोगान्तलोपोसिद्धइतिमते
दमुक्तमित्येके अन्येतुसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिलोपस्यवारणंकथंचित्कर्तुंशक्यमित्याशयेनढत्वंनेस्तक्रमित्याहुः विश्वपाभिरि इत्यत्र होढः स्यात् = २ ४
त्यत्रेत्वपलक्षणम् विश्वपाभ्यामित्यादावपिनभवति होढइत्यपलक्षणम् रामौस्तइत्यत्रषत्वष्टुत्वग्राप्युरित्यादौ फयोढरस्याकारस्य

आकारस्य ढत्वे
नडणत्वात् =

सूत्रेण सवर्णसंज्ञकत्वं सर्वसवर्णानां ह्रस्वदीर्घप्लुतानां याजं याजौ लः अजवः सतपत्याः । परमेष्ठोमन् धीनी मती सहुती । यासरधारधीतमादि विसर्गाः अनुस्विना नताप्रासलं ग्रसोईहाहू हस्वनी उरुयायूया नाभाहुपिवाः साधुया

ह्रस्वत्रायजेन शान्त

इकारोऽनेनेति दिक् यदि त्वीषदिह तमस्याणं विवृतं स्वराणामिति प्रयत्नभेदो व्याख्यायते तदा नाऽकलावितिसूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याकरे स्थितम् अ

नुनासिकास्तरति येत्वादारसमाम्नायिकाणामणस्त एव सवर्णानां संज्ञा भवन्तीति भावः एवं चरेफोऽहकारस्य अणग्रहणत्वाद्धाराणां गतो ऽपि नक

स्य चित्संज्ञात सवर्णास्यानसाभावादि मवगन्तव्यम् सच तात्परश्चेति तनूरादिनोभयं विवक्षितमिति भावः वृद्धिरादैच आद्यैच्चेति इत

रेतरयोगाद्द्वन्द्वः सुपांसलुगिति डोः स्वर्णयिता यद्वा समाहारद्वन्द्वः नचैवं द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे इति टच्स्यादिति वाच्यम् ।

समासान्तविधेरनित्यत्वात् तत्र च प्रमाणं समासेष्वव्ययामः अथवा आदित्यग्रहणमेवास्तु वृद्धिश इहसूत्रे राणहया वा योजनीयः ।

अयस्मयादित्वेन भत्वाच्चोः कुर्न ये जिह हृद्धिमात्रप्रत्ययतात्परत्वात् तेन कस्यैकत्व मित्यत्र त्रिमात्रेण वृद्धिप्रदेशा वृद्धिरेचीत्यादयः अदे

ङ्गुणः तपरकरणमिह सर्वार्थम् तेन गङ्गोदकमित्यत्र त्रिमात्रेण तरतीत्यत्र तकारएव न तु कदाचिदाकारः नच प्रमाणतआन्त

र्येण नियमसिद्धिः रपरत्वे कृते एकस्याऽर्धमात्रत्वात् अपरस्याऽर्धत्वतीयमात्रत्वात् गुणप्रदेशास्तु आद्गुणः अतो गुणे इत्यादयः ।

भूवादयो भूश्च वाश्च भूवाविति द्वन्द्वः आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः आदिश्च आदिश्च आदी भूवौ आदी येषामिति

विग्रहः भूप्रभृतयो वासदृशाः सादृश्यं च क्रियावाचित्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियावाचिन इति क्रियावाचिनः किम् याः पश्यन्ती आदौ

धातुत्वं माभूत् सनि दिति सिद्धानोधात्वोरित्यालोपः स्यादिति निस्थितं मनोरमायाम् भ्वादयः किम् हिरुक् पृथक् संभवाही नामदि

करणे न सो धातुत्वं व्यवस्थाप्यते चुलुम्पादीनां बहुलमेतन्निदर्शनमिति गणसूत्रेण संग्रहः प्राग्रीश्वरात् रेफ विशिष्टग्रहणं ।

किम् ईश्वरे तोसुन्कसुनौ विति व्याप्तिर्मा येनावधित्वं माभूत् यदि तु प्रत्यासत्त्या वाधिरीश्वरस्यैवावधित्वसिद्धिरित्युच्यते तर्हि स्पष्ट

प्रतिपत्त्यर्थमेवास्तु चादयः अद्रव्यार्थाः किं पशुः लिङ्गसंख्यान्वितद्रव्यम् द्रव्यत्वस्यापेदेवलोऽधर्मयंतिपश्यमन्यमानाः पशुरितिस

मागर्थे गतिश्च उपसर्गसंज्ञायाः समावेशार्थश्चकारः अमयाश्राकजरादिति पर्यायः स्यात् फलं तु प्रणेयमित्यादावुपसर्गादसमासे

ऽपिणत्वम् गतिकारकेति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरसिद्धिश्चेतिदिक् निस निरदुस दुरिति उपसर्गस्याय ताविति निर्दुरोर्लत्वम् निल

यते दुलयते निसोदुसश्च रुत्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वाभावः निरयते दुरयते नवेति विभाषा नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तदादि नि

षेधविकल्पयोरिति विभाषा सेत्यादौ प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रव

र्तते धुशाव शिश्चाय इत्यत्र प्राप्तौ विकल्पः भ्रूणवता शिश्चियतरित्यादौ दृष्टे सपीतिनित्यप्राप्ताविति विवेकः अत्रेदं बोध्यम् इति

शब्दः काकाक्षिगोलकन्यायेनो भयोसंबध्यते सच पदार्थविपर्यासकृत् तेन निषेधो विकल्पश्च न वाशब्दार्थः संज्ञी विभाषाशब्दार्थः ।

अदिकृते सार्द्धमात्रता आदिकृते स्या द्वितीयमात्रत्वं

प्राप्तविभाषा

तत्र-वो- ५ विकल्पः संज्ञा उभयत्र विभाषाणीत्युच्यते इत्यसत्त्रम् प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां चान्यस्योपयोगः प्राप्तविभाषायां भावांशस्य सिद्धत्वेन विभा-
षायास्तमापद्देभवतीति भावांशमनूद्य पक्षे न भवतीत्यभावमात्रकरणात् अप्राप्तविभाषायां तु अभावांशस्य सिद्धत्वेन पक्षे न भवतीत्यभावांश-
मनूद्य पक्षे भवतीति भावांशमात्रकरणात् विभाषाप्रदेशेषूभयत्र विभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तदा किद्वितत्वे संप्रसारणं विकल्पः अप्राप्तेऽपि विधिः
स्यात् कित्त्वे तु यजादित्वाद्धि विस्वपीति नित्यमेव स्यात् अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तदा किद्वितत्वे प्रवृत्तिः स्यान्न तु पित्त्वे न च पित्त्वविधिमुखे नवेति विभाषा=५
न कित्त्वं तन्निषेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरस्तीति वाच्यम् हैरण्यलक्षणवाक्यभेदप्रसंगात् संज्ञाकरणे तु एकवाक्यतयैव उभयपक्षावलम्बनेनेति प्रतिषेधः
प्रथमं कित्त्वं प्रवर्तते ततः किदकित्त्वे पक्षे पित्त्वे प्राप्ते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव प्रवर्तते इतीति किम् बहुसंज्ञाव-
चनं रूपमिति वचनात् ह्रस्वसंज्ञा माभूत् तथा हि सति विभाषाप्रदेशेष्वस्य समन्वयाद्वा अयं तेषां देशार्थसमर्थः स्यात् इति शाहेतस निमुख्यार्थः संज्ञीति-
लभ्यते तथा हि लोके ह्यर्थप्रधानः शब्दः गौरित्यत्र सास्नादिमानर्थः स्वरूपपरः संपद्यते व्याकरणे तु स्वं रूपमिति परिभाषणात् स्वरूपपरत्वमौत्स-
र्गिकम् इति शब्दसमभिव्याहारे तदर्थपरत्वेति विशेषः इदमेवेति शास्त्रस्य पदार्थविपर्यासकत्वं नाम संज्ञात्वमर्थस्यैव न तु विभाषाशब्दस्येति व्या-
ख्या नसमहत्कोरन्यतरस्यामित्यादौ दृष्टोदाहारः फलम् उभयत्र विभाषा इति सस्तत्रं अभ्यवहारयते भक्षणार्थत्वादिकार्यस्य कर्तृकर्म
कत्वाच्च गतिबुद्धीत्यादिना अणौ कर्त्ता णौ कर्मत्वे प्राप्ते अर्थान्तरे चाप्राप्ते तदास्मात् उदाहृतं भाष्ये प्राप्ते तावत् अभ्यवहारयति सैन्धवान् अ-
भ्यवहारयति सैन्धवैः विकारयति सैन्धवान् विकारयति सैन्धवैः अप्राप्ते तु हरति भारं देवदत्तः हारयति भारं देवदत्तम् हारयति भारं
देवदत्तेन करोति कटं देवदत्तः कारयति कटं देवदत्तम् कारयति कटं देवदत्तेनेति इति स्वरूपं शब्दस्य अग्नेर्ढक् आग्नेयम् आग्नेयमह-
नः आयच्छते आदत्ते इत्यत्र अग्न्याङ् यमहनः पतयवसंज्ञितः ननु अग्न्यादिवाच्यादङ्गात् देर्हगादि इत्यत्र योगे न संभवतीति स्वरूपादेव स्यात् प्रा-
तिपदिकादित्याद्यधिकारात् किमनेन सूत्रेणेति चेन्न यस्माद् अग्न्यादिशब्दपर्याये भ्योवह्न्यादिभ्योऽस्मात् इतिसूत्रस्यारम्भः न त्वत्र स्वरूपग्रह-
णं विनापि स्वशब्देन रूपमेव गृह्यते प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वात् साधारणत्वादन्तरङ्गत्वान्नियतोपस्थितिकत्वाच्च अर्थो हि प्रतीतौ संबन्ध-
ग्रहणमपेक्षते पर्यायैः प्रत्याय्यमानत्वात् साधारणः पदस्तानजन्यबोधविषयत्वाद् बहिरङ्गः अनुकरणलक्षणयामप्रतीतेः नियतोपस्थितिकश्चे-
ति किमनेन स्वरूपग्रहणेन उच्यते इदृशास्त्रे शब्दोऽपि विवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं स्वरूपग्रहणम् तेनार्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्युपपन्नं भवति त- ५
थोक्त ज्ञापकार्थः पौर्याहः स्वमिति वचनात् स्वं रूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतोरूपस्य ग्रहणम् तेन काशे कुशे इत्यत्र परोऽत्वं यु गृह्य संज्ञा न भवति प्रा-
ह्रो हरस्मत्र कृद्ग्रहणे न स्याच्चमेवाप्यत्तेनतङ्कवत्वन्न स्यैकादेशस्यान्यत्र विस्तरः अशब्दसंज्ञेति किम् उपसर्गे घोः किः दाधाघ्वदाप्

घ्येनेति कृत्येत तीयार्थे

स्यात् क्षुधातोः शब्दार्थकारत्वाभावात् न च दाधाघ्वदिति घुसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव दाधाभ्यः किः स्यादिति वाच्यम् घुमास्थेत्यादिनात्वलत्वादि
विधौ संज्ञाकरणस्यावश्यकत्वात् सामर्थ्योपक्षयात् शब्दशास्त्रसंज्ञा शब्दसंज्ञेति निपातसमासः कर्मकरणमित्यादि द्विधर्थसंज्ञास्वरूपग्रह
णपक्षे किं तच्छब्दः शब्दशास्त्रे तत्र संज्ञा शब्दसंज्ञेति सप्तमीसमास इत्याह शब्दशास्त्रेयासंज्ञेति येन विधिः विधिरित्युपसर्गे घोः कि
रिति कर्मणि किं तु तत्कर्त्तरि तस्याः कृद्योगषष्ठ्या बाधात् न चोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमेन निर्वाहः कर्मणस्त्वेनोभयप्राप्त्यभावात् त
थाचात्र करणस्य तीयेव करणं च परं तंत्र कर्त्रधिष्ठितस्यैव करणत्वात् एवं चेहस्तृतीयाव्यापारतन्त्रं लक्ष्यते न च परजिस्याह्वविकारादीनां पार
तन्त्र्यधात्वादीनां च स्वातन्त्र्यं वास्यादीनामिव तत्त्वादीनामिव संभवति किं तु वैवक्षिकम् तेन विशेषणमप्रधानम् तच्चात्मान्तस्य संज्ञेति फलितं
तदेतदाह विशेषणं तदन्तस्येति स्वस्य चेति स्वरूपमित्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते परत्व इकारान्तादिकारस्वरूपाच्च धातोरच् चयः जयः क्षयः समा
सप्रत्ययविधाविति कुलंश्रितः कुलश्रितः नेह कुलमुपश्रितः न अतिभुः पञ्चकुलाट्टगोत्रापत्यमेनाजायनः नेह सौत्रनाडिः स्वतन्त्राति
कादित्वादुभयपदवृद्धिः उगिदचामिति उगिद्ग्रहणं वर्जयित्वा उगिद्ग्रहणवर्जनम् द्वितीयायां चेति एतत्स्तुल मद्राज्ञमतिक्रान्ताऽति
महती महद्वृत्तस्यगोत्रादित्वेप्युपसर्जने विकारे इति ङीषोऽप्रवृत्तेरुगितश्चेत्युगिदन्ताङ्गीप् अतएव दाति: न चेह सामर्थ्यान्तदन्तवि
धिः अस्यापवादः कामस्य तत्र चरितार्थत्वात् न चैवमिजो जित्वं व्यर्थमिति वाच्यम् बाह्वादिभ्यश्चेत्यत्र याययं हेत्वाद्युदात्ताभ्यां चरिता

तदन्तग्रहणेऽपि

र्थत्वात् न त्वेवमपि ञोपग विरिमादावे वाऽन्तरङ्गत्वात् तदाहिरिति दोषकारस्यहानर्थकत्वादिति चेन्न वर्णग्रहणे ग्रन्थवद्ग्रहणपरि
भाषाया अप्रवृत्तेः विरामोवसानम् विरमणं विरामः भावेल्युट् शब्दानुशासनप्रस्तावादाह वर्णानामिति संज्ञाप्रदेशा वावसानरक्षाह यः
अभावस्यापि बुद्धिकृतपौर्वापर्यमस्त्येव यथोच्चारितप्रध्वंसिनां नित्यविभूनां वा वर्णानाम् यद्वा विरम्यतेऽनेनेति विरामः बाहुलकात्करणे
घञ् यदुच्चारणोत्तरं वर्णान्तरं नोच्चार्यते सोन्त्यवर्णोऽवसानसंज्ञ इत्यर्थः अस्मिंस्तु पक्षे खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भि
द्यते खरि परे रेफस्य विसर्गः अवसाने च रेफस्यानिमित्त इति सुप्तिङन्तं पदम् अत्रान्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं ना
स्तीति ज्ञापनार्थम् तेन ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति न द्विवचनान्तस्य प्रगृह्यत्वम् अन्यथा कुमार्योरागारं कुमार्यागारमित्यत्र प्रकृतिभावः
स्यात् कथं तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञायां कृत्तद्धिताभ्यां तदन्तग्रहणमिति चेदत्राहुः कृत्तद्धितेति सूत्रेऽर्थवद्ग्रहणमनुवर्त्तते तत्सामर्थ्यात्तद
न्तग्रहणमिति हलोनन्तराः संयोगः तद्व्यर्थमेकाल्तरायां संज्ञायां कर्त्तव्यायां संयोग इति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम्।
संयुज्यन्तेऽस्मिन्समुदाये वर्णा इति तेनात्र समुदाये नापरिसमाप्तिर्न तु गुणवृत्त्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकम् तथा सति हि हयहिभग्नि॰

तद्धितेष्वचामादेः = आ
धुदात्तस्य प्रत्ययः =
वर्णग्रहणेषु —

उदीचामातः स्थानेयकपूर्वायाः यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्याकारवर्णस्योदीचां मतेऽत्वं नान्यमते तु स्यात् आर्यका आर्यिका चटकका चटकिका । षष्ठी स्थानेयोगे
त्यनेनैव लब्धे सूत्रे स्थानग्रहणमनुद्यमानविशेषणेष्वपि परिभाषा नोपतिष्ठत इति ज्ञापनार्थम् [illegible] इकाराभावो विधीयते अतएवास्या [illegible] स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति । फलं तद्वद्
संज्ञायामित्यपरिभाषानुपस्थानात् [illegible] कल्याणीत्यादिसिद्धिः तत्राकारस्य इदिति स्थानिकत्वाभावात् तथा भवन्तीमाद्यौ पररूपं न स्यात् तत्रैकस्थानिकत्वादिकारगुणस्येति ॥ ९

तत्त्वबो० ६

ऽस्यत्र वकारस्य निषेधे दकारस्य संयोगत्वात् संयोगान्तलोपः स्यात् निर्यायादित्यादौ यकारः संयोगः इति वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं स्यात् सिद्धान्तेत्व
चोरद्वाभ्यामिति द्वित्वे सत्यपि तस्यासिद्धत्वादेत्वमत्र न भवति हल इति जातौ बहुवचनम् जात्याख्यायामेकस्मिन्निति वचनात् तेन द्वयोरपि संयो
गसंज्ञा भवतीति शिक्षेत्यादौ [illegible] हलः समुदायः सिध्यति यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां च विशेषेण संज्ञेति स्थितमाकरे यदि त्वबहूनामेव
स्यात् हिंगोमान्करोतीत्यत्र मतुपस्तकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यादिति दिक् हलः किम् तितउभ्याम् अत्र तनोतेर्डउः सन्वच्चेति डउप्रत्ययः सन्वद्भावा
द्द्वित्वम् सन्यतः इतीत्वं च अस्त्येवानन्तर्यं सामर्थ्यात् गुणाभावः यदि त्वचोरप्यनन्तरयोः संयोगसंज्ञा स्यात् तर्हि हसंयोगान्तस्य तकारलोपः स्यात् अनन्तरा इति किम्
पनसं यदीह सकारमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात् तर्हि स्कोरिति लोपः स्यात् ॥ ॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥ ॥ इको गुणवृद्धी यत्र साक्षात्स्थानी न निर्दिष्टः सार्वधातुकार्धधा
तुकयोः सिचि वृद्धिरित्यादौ तत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते नाचो ञ्णितीत्यादौ स्थानिनिर्देशात् गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति एतच्च सर्वस्य शब्दाभ्यां गुणवृद्धिप्रदेशेष्वनुवर्णगुणो
वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते तेनेह न स्यात् [illegible] दीनामः [illegible] दिव औत् द्यौः विधीयते इति यत्र तु वादौ वृद्धिर्यस्याचामादिरित्यादौ तत्रेक इति नो
पतिष्ठते अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरिति भावः अनुवादे परिभाषाणामित्यस्यानुद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थः अनुपस्थितौ लिंगं फलं चोदीचामातः स्थाने
इत्यत्र स्फुटीकरिष्यते षष्ठ्यन्तमिति सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यानुकरणत्वात् [illegible] यानन्तं सकत्वात्सोर्लुकि अत्वं न स्यादीर्घो नेति भावः पदमिति नन्वसंभवति सा
मानाधिकरण्ये रागन्तांगस्येत्यादि क्रमेण संबध्यते सिद्धे गुणः सर्जे वृद्धिरित्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवादिक इति [illegible] यवस्येक इति संबध्यते अचश्च हु
स्वदीर्घप्लुतेत्यादि एतच्च [illegible] ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति योजिते योजनया लभ्यते ह्रस्वेत्यादि किम् दिव उत् द्युभ्याम् अनेनशा
विभक्तौ अष्टौ अष्टाभ्यां [illegible] निर्देशाज्ज्ञापकात् [illegible] वर्तमानस्यानेन स्थाने स्थानिकत्वे सतितेन सिद्धेहीति दिक् षष्ठ्यन्तमिति । गुणत्वाभावात्
ननु सति संभवे सामानाधिकरण्येनैव संबध्यते नैयध्यधिकरण्येन तेन ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येत्यत्र ह्रस्वः श्रीपं नेदृशं वाग्व्यासमणकुलम् ग्रामणीनां
दीर्घस्यात्र सामानाधिकरण्यासंभवात् [illegible] नामवरतिसंबध्यते तेन [illegible] नीत्यादि सिद्धम् वाक्यस्य टेः [illegible] सामानाधिकरण्यासंभवेपि दीर्घ ह्रस्वाम [illegible]
[illegible] यवस्याचः प्लुत इति व्याख्यायते [illegible] यथालोकस्याचश्चेति परिभाषाभ्यामेव हि [illegible] वाक्यस्य [illegible] किमनेनेत्यर्थः [illegible] तेन [illegible]
[illegible] सिध्यतीति दिक् [illegible] भविता [illegible] पाययति [illegible] पुरस्तादपवादन्यायेन स्थाने योगत्वस्य प
रेति परत्वस्य चायमपवादः यशांसि वनानि नपुंसकस्य झलच इति नुम् [illegible] नन्वेवं योगवदयमपि पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोग
[illegible] सामान्यचिन्तामाश्रित्य [illegible] विषये [illegible] करणं व्यर्थं स्यात् नच [illegible]
कारः स्यादिति वाच्यम् [illegible] इति निर्देशात् अचां मध्य इति सूत्रे जात्यभिप्रायेणाचैवरत्येकवचनमिति भावः अचां मध्य इति किम् [illegible] स्यात्

स्थाने योगत्वस्यायमपवादः प्रत्ययः परश्चेत्यनेन तु परत्वादयं बाध्यते तेन चोरेषुः [illegible] भवन्ति गिरेचोस्यात्परः ॥ ४

६

आनेमुक् अंगस्यातः=

आद्यन्तौ टकितौ=२

ऽ भवानित्यादि व्याख्यानिक रिष्टंमाताः ... आदेशस्यादि विकरण विशिष्टस्य ऊष्ठ निवारी णीत्यादे
तुम्बिरिशि दृश्यतेऽङ्गसंज्ञार्थन्तदादिग्रहणम् तत्कृतेस्तु व्यादिर्यस्य शब्दस्य तत्र स्वादेशादिः

नानार्थेक व्यवस्थ= अचोन्त्यात्=

अन्त्यादचः परो मित्स्यादिति प्राचो व्याख्यायां नैतत्सिद्ध्येत् अनेन चाटीनामि मज्जो न्यस्याचो संभवेन मित्परिभाषाया अनुपस्थितिप्रसंगात् अन्त्यात्पूर्वोऽन्त्यात्परो मित्स्या
दिति व्याख्या ... येन योजयिता प्राचो व्याख्या कथं विसमर्थ्यते सर्वेषु आदेशेषु अनुवर्तते एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् इत्यो व्याचष्टे अन्त्यावयव इति तेन वारी॰
णीमास्वंगस्य नान्तत्वेन दीर्घः सिद्धः परादित्वे सति मस्जिसिद्धेन अभक्तत्वे तु वहंलिहः ... इति ... हिषदिति मिमो नुम्वारेण स्याप्पदान्तत्वा
दिति भावः यत्तु कैश्चिदुक्तम् अभक्तत्वे वारीणीति दीर्घो न स्यादिति तन्न ... ग्रहणं स्यादिति तत्समर्थमिति अंगसंज्ञासूत्रस्य वार्त्तिकेनैव हर्षितत्वात् षष्ठी स्था
नेयोगा स्थानेन योगोऽस्या इति विग्रहः निपातनादेत्वम् षष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचित्वेपीह शास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोगा बोध्या किमविशेषेण नेत्याह अनिर्द्धारि
तसंबन्धविशेषेति अनिर्द्धारिते इति किम् ऊडुपधाया गोहः शासइदङ्हलोरित्यादावुपधासन्निधानादवयवषष्ठी तेन निर्णीते गोहः शासश्च स्थाने माभूत् सति
हि तत्रापि स्थानेयोगत्वे गोहिपशासिस्थाने धातुमात्रस्योपधा याश्च स्थाने ऊदितौ स्यातामिति दिक् स्थानं च प्रसंग इति न चास्य प्रसंगार्थकत्वे विवदितव्यं दर्भाणां स्था
नेशरैः प्रस्तरितव्यमित्युक्ते दर्भाणां प्रसङ्ग इति प्रतीतेः एवं चेको यणचीत्यादावियज्ञारणप्रसक्तो ... उच्चारणीय इत्यर्थः संपद्यते स्थानेऽन्तरतम इति
अर्थान्तरानुवर्तनेन ... स्थाने अनुवर्तनेपुनः स्थानग्रहणं दन्तोपि वाक्यार्थः संपन्नः तात्वादिरूपे स्थाने योन्तर॰
तमस्तत्प्रयुक्ता अन्तरतमावान्तीति यावत् सप्राप्यमाणानां मध्ये स्यादिति देवदाह यत्रानेकविधमिति स्थानार्थगुणप्रमाणतश्च अन्तरविधमित्यर्थः स्थानतो यथा दण्ड
... स्थानस्य ककारस्य तालुस्थानो अकारः अर्थतो यथा वतण्डयुवतिः वतण्डशब्दात् ... गोत्रापत्ये यञ् तस्य स्त्रियां लुक् शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्
वतण्डी चासौ युवतिश्चेति विग्रहे पोटायुवतीत्यादिना समासः पुंवत्कर्मधारये इति रूपमानः पुंशब्दो वतण्डापत्यवाचिनो वतण्डीशब्दस्य तदपत्यवाची वानंतर॰
प्राप्नोति भवति न तु वतण्ड इति गुणतो यथा वाग्घरिः घोषवतो महाप्राणस्य हस्य तादृश एव घकारः प्रमाणतो यथा अमुष्मै अमूभ्याम् अमून् अदसोसेर्दादुदोमः इत्यनेन ऊ
स्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ ऊकारः तमःग्रहणं किम् वाग्घरिरित्यत्र ... तरस्यामिति पूर्वसवर्णे क्रियमाणे महाप्राणत्वसाम्येन द्वितीयो नादवत्साम्ये
न तृतीयो माभूत् किं तु नादवान्महाप्राणश्चतुर्थो ... स्यादिति बलीयश्चेति तेन चेतास्तो ... प्रमाणत अन्तरतमेन कारोतेनि भावः तस्मिन्निति
सप्तम्यन्तानुकरणमिदं निःशब्देनैरन्तर्यपरः दिशिरुच्चारणक्रियः अव्यवहितेन व्यवहिते च सति प्राप्ते अव्यवहिते पूर्वस्य परस्य च प्राप्त॰
पूर्वस्यैवेति च नियम्यते अव्यवहिते पूर्वस्यैवेति किम् दध्युदकम् ... कारस्य माभूत् अव्यवहितस्येति किम् अग्निचिदत्र सो
मसुदत्र व्यवधाने ... वर्णकृतमेव निषिध्यते न तु कालकृतं संहिताधिकारज्ञापकात् अन्यथा निर्दिष्टग्रहणादेवासंहितायां यणाद्यप्रसङ्गात्॰
किं तेन संहिताधिकारेणेत्यो व्याचष्टे वर्णान्तरेणेति एवं च संहिताधिकारबहिर्भूतविषये कालव्यवायेपि भवन्ति तेनाग्रावित्यस्मादाब्... ॥
अतो हन्तेरेव तातहन्ते चेत्यादिनोत्तरपदे परतो विहिताग्नान्ताद्यो भवतीति दिक् तस्मादिति उत्तरस्य किं तिङ् अतिङः इति निघातः ... अग्निमी॰

पुं लिंगे

नतु वतण्डयुवतिः वतण्डीचतण्डयोगस्य वाच्यकत्वाभावेनार्थ तोऽनन्तरत्वाभावात्=

वतण्ड=

६।१।७२ संहितायाम्

संहिताधिकारेण कालकृतव्यवधाननिरासात् तस्मिन्निति सूत्रेण वर्णकृतव्यवधाननिरासात्=२

कालिकव्यवधानस्यापि निषेधे=

न तु पूर्वस्य तिङः

निघातः

तत्त्व० बो० ७

ल्येनेदं स्थलेऽग्निम् अग्रवत्तिरस्येति एतच्च निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्यालभ्यते तेन नश्लक्ष्यस्यानडन्तसं स्तंभनमित्यादौ उदः स्थेति पूर्वसवर्णो न प्रवर्त्तते अलोन्त्यस्य
स्थाने षष्ठीनिर्दिष्टस्य यदुच्यते सोन्त्यस्यालः स्थाने स्यादित्यर्थः त्यदादीनामः यः सः स्थानेषष्ठीति किम् आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यत्र कारात्सर्वाणा भूत् इदं च ष
ष्ठीस्थानेयत्वनुवृत्त्या लभ्यते अल इति किम् पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः इत्यादावन्त्यस्य पदस्य मा भूत् ङिच्चायमपीति अवङ्
स्फोटायनस्य गवाग्रम् अनङ् सौ सखा परस्य यदिति तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति तन्न सचितम् आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः सिद्धान्ते तु परत्वात्स
र्वादेशत्वबाधकमित्यत्तु परमेव वक्ष्यति आदेर्बोध्यमिति आदेरलो बोध्यमित्यर्थः अलोन्त्यस्यानुवर्त्तते अनेकाल् अलोन्त्यः वम्भव ननु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती
त्यनेकालादेशस्य सर्वादेशत्वं सिद्धमिति किमनेकाल्ग्रहणेन नवालोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यादिति शङ्क्यम् ङिच्चेत्यस्य नियमार्थत्वाभ्युपगमात् उच्यते अनेका
ल्ग्रहणाभावे तामेरित्यादावेत्यादेशः आदेःपरस्येति भकारस्यैव स्यान्न तु सर्वस्येति नरतिदिक् शितउदाहरणम् इदमस्इश् इतः इत्यादाविति आदिशत्येना
नेति स्पष्टेमरस्मादित्यस्य ते परत्वादिति अत एवादेः परस्येतिएणव कक्रियत इस्सङ्गं भवति ननु तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति सूत्र मनेकाल्शित्सूत्रात्प्राक्कथं नीयं किम
नेन एतत्सूत्रकरणेन नचैवं तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यतो निर्दिष्टग्रहणं नानुवर्त्तेत इति वाच्यम् तस्यापि सूत्रस्य पठने बाधकाभावेन निर्दिष्टग्रहणानुवृत्ति
सिद्धेः मैवम् व्याख्यानाग्रेत्रोस्मत्राः एभ्यः पूर्वयोरपि जस्शसोरीषप्रसंगात् यथास्मृतसूत्राभ्युपगमे तूत्तरस्येत्यंशः प्रवर्त्तत एवेति नायं दोषः प्रसज्यत इति अ
त्र केचित्परिहारमाहुः अनेकाल्शित्सूत्रात्प्रागेव पठिलावबाय तस्मादित्युत्तरस्यादेरितिसूत्रे परत्वात्सर्वादेशो नादेरित्यंशावरुत्तरस्येत्यंशस्यापि बाधितत्वा
त् बाकांस्क्रारपतेत्रास्मलाग्रस्स्य एनग्रस्तर इति स्थिते ग्राभ्यर्थस्य दिग्योगपंचमीत्वात्प्राप्तिर्न्यायेना । एतेनोक्ताः पूर्वयोरपि जस्शसोरीश्स्यात् क्वाचित्कायल
प्राणीश्वराचिपातारत्निषधि तेषिश्वास निर्न्यायेनाधिरीश्वर इति सूत्रावधिकत्वसिद्धावीश्वरेणास्मन्निति सूत्रावधिकत्वनिराकरणापरेफविशिष्टग्रहणं कुर्वता
सूत्रकृतेवज्ञापितः तत्सूत्रं सर्वादेशेनोत्तरस्येत्यंशस्यावाधनार्थं निर्दिष्टग्रहणानुवृत्यर्थं च तस्मिन्निति सूत्रान्तरं कृते त्वादेरित्यस्य सर्वादेशबाधकत्वं स्यात्तथा
चानेभिरसेयमिभ्याद्यादेशः आदेरेव स्यात् अनेकाल्शित्सर्वस्य सूत्रमस्यालेऽभिरित्यादौ चरितार्थत्वात् यथान्यासे तूत्तरस्येत्यंशः प्रवर्त्तत एवेत्यत्राभ्यः परयोरेव जस्शसो
रीश्स्यान्न तु पूर्वयोः तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति तस्मिन्नित्यादिमनोरमाग्रन्थस्याप्ययमेवाशय इति अन्ये तु यथास्तसूत्रनिराकरणपरतयैव मनोरमायां यो
जयन्ति तद्यथा तस्मिन्नित्यस्यानेकाल्शित्सूत्रात्प्राक्पठनमित्यर्थः आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेरित्यादिग्रन्थविरोधात् किंतु तत्कृत्स्ना
नुकूल्यायस्वरूपमिति सूत्रात्प्राक्पठनमित्यर्थोऽभ्युपेयः एवं चानेकाल्शित्सर्वस्य सूत्रात्प्राक्पठनेनास्यावदोष इति मनोरमाग्रन्थाशय इति एवंस्थिते नि
र्दिष्टग्रहणानुवृत्तिलाभाय तस्मिन्निति निर्दिष्टे इति सूत्रं तस्मादित्युत्तरस्यादेरित्यस्मात्प्रागेव पठनीयम् एतेनोक्ता पूर्वयोरप्यीश्स्यादित्यादिदोषस्त्वित्यं परिहरणीयः
तस्मादित्युत्तरस्यादेरित्यत्रादेरिति एव गृह्यतां तं नेत्रोत्तरस्येत्यनुवर्त्तते सा च स्थानषष्ठी षष्ठीस्थानेत्यस्य प्राप्तेः तत्रायमर्थः पंचमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरस्यैवंविधेय

[Left margin notes:]
आदेरित्यंशस्य = ५
अनेकाल्सूत्रेण बाधत्वादेव = तस्मादिति सूत्रात् =
~~व्याख्याने~~ व्याख्या ताटिपदोत्तरयोः = अनेकाल्सूत्रेण तस्मादित्युत्तरस्येति बाधनात् =

[Right margin notes:]
अलोन्त्यस्येति सूत्र... चतुरस्थान ... सस्यादि ... विधेयेन ... भूत् =
अलोन्त्यसूत्रात् =
अनेकालसूत्रस्य तस्मिन्निति सूत्राग्रे पठने =
तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति = परत्वात् =

रस्य स्थाने यद्द्वितीयमेतेन तदा दीर्घो भवतीति निरस्तं वाक्यभेदेन व्याख्यानाश्रयणात् न त्वरस्येति न्यायेनादेशिस्थानापन्नसवर्णदीर्घेण न बाध्यते न तु तरस्येत्यंशोऽपीति नास्त्येव पूर्वदीर्घ
दोषः वाक्यभेदेन व्याख्यानेन तु तरस्यादेशिस्थानमनन्यासकरणेन तन्न ज्ञाप्यते अन्यथोत्तरादेशिरिति नस्तु क्षितमित्येव वदेत् किंचाद्याभ्यत्तस्य द्वियोगपञ्चमीत्वेन प्र
र्वपरसाधारणतया हलोऽच्छात्तुमशासोरित्युक्तेऽप्य हलोऽचः संज्ञानिमित्तभूतो योजशासीत्यादेव यथोक्त्रापस्थितिकाविमर्शः हाङुत्तरयोरेवेशस्यात्तत्प्र
र्वयोरिति दिक् स्वरितेनाधिकारः अत्रेत्थंभूतलक्षणे तृतीया अधिकारो विनियोगः कियद्दूरमधिकारस्तत्र तद्व्याख्यानमेव शरणम् यथाऽऽसमानाध्या
यपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः तत्र प्रागभ्यासविकारेभ्य एवेत्यादि यदा स्वरितत्वमसत्त्वं तत्र स्वरितेनेहेऽधिकारो निवर्तते तदस्यार्थः कः स्वरितोऽधिकारार्थः क
स्तन्निवृत्त्यर्थः इत्यत्र तद्व्याख्यानमेव शरणं नन्वेवं व्याख्यानादेव तु दृश्यतत्त्वहेलीस्तुः किमनेन सूत्रेणेति चेदुच्यते अर्थान्तरसंग्राहायेदं सूत्रं कृतं तथा हि अधि
कः कारः अधिकं कार्यं गौणे पिश्यादौ पृथग्ग्रहणाद्गौणे मुख्ये योगे त्रैयातेः पदानाधिकारणदोनत्र स्वरितः पाठः किंचाऽधिकः कारः कृतिरियं प्र
सर्वैः सत्परं बाधते तथा च न मचिरं तत्र ज्ञावेभ्यो नुडित्यादिवस्समासेविवृद्धिविप्रतिषेधाः सर्वे गृहीता भवन्ति तत्र तत्र स्वरितपठने नैव गतार्थत्वादिति एवमिये
ति परान्नित्यं यथा तदादिभ्यः शः तदिति रुधादिभ्यः श्नम् रुणद्धि परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् श्नम् प्राप्नोति तथा धिव तावधिव नाम परमपि लोपश्चा
स्यायतरस्या मिश्रकाललोपं बाधित्वा नित्यत्वादाद्गुणमस्य स्यात् एतदन्तरङ्गं यथा उभयेदवमन्तुषाः इहप्रथमचरमेतिपरमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति स
र्वनामसंज्ञा विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् तथा स्वरितेऽन्यैस्तीति चेदिहि तत्त्वमुपपाधनादंतरंगत्वाद्वृद्धिः असत्त्वत् एतदपवादो यथा परमणेकार
लिति सर्वादेशं बाधित्वा ङिच्चेत्यन्तादेशः दध्या दधे आस्थितद्दपीत्यनङ् नित्यादन्तरङ्गं यथा ग्रामणिनी कुले नित्यमपि स्कोचीतिनुमं बाधित्वा इकोऽचः स कशान
ङ्घः कृतेन तु मिश्रनजंतत्वाद्ध्यानस्यात् अन्तरङ्गादपवादो यथा दैत्यारिः श्रीशः परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद्गुणयणौ च प्राप्तेऽपवादत्वात्सव
र्णदीर्घः तथा उ ऊ श्रौ उ ऊ म्ः सत्वोस्वत्वरत्वआन्तरङ्गत्वादियङुवङ्श्चप्राप्तेऽपवादत्वादेशेनेकाचः रमोः सपीति च यण् यद्यपवादोऽन्यत्र चरितार्थस्तर्हि परान्तरं
गाभ्यां बाध्यत एव तथा हि ङिः चेत्येतदनन्यार्थं उःकारघुक्के एवमादिषु चरितार्थत्वान्नातदिः न प्रवर्तते किं त्वपवेलेनेकाल्शित्सर्वस्य नेन बाध्यते जीवताद्दवान्
अपजेरन्त्यामेरहसर्वेरस्य अग्नायजरस्यंग्रामरररहसर्वेरस्येति स्थिते अन्तरङ्गेणागुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यते तस्य समानाश्रयेदैत्यारिः श्रीशः इत्यादौ च
रितार्थत्वात् असिद्धमिति तेन पचावेदमित्यादौ एतत्परत्वेन अकृतव्यूहा इति अकृतकार्याः इत्यर्थः एवं तर्हि सर्वस्य शास्त्रस्यैवैतस्यार्थ्यमात् तस्माद् निमित्तं
विनाशोन्मुखं दृष्ट्वेति लोकसिद्धार्थकथनमेतत् यदा गुर्वार्थे नाप्येतत्कथनं ऊह्यते वितर्क्यते ऊहः कार्यविशिष्टो यकृद्वो ऊहो विनाशोन्मुखनिमित्तं का
यं अकृतो व्यूहो येस्ते अकृतव्यूहा इति यद्यपि कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्तीति परिभाषान्तरं एवमुत्तेफलं चन्तस्य तथापि अकृतव्यूहा इत्येव लघु प्रक्षालनाद्धि प
ङ्कस्य हरादस्पर्शनं वरमिति न्यायादिति भावः नङ्कुर्वन्तीति यथा निषेदुषीमासनवद्दधीरस्यादौ क्वसो रिमन्तरङ्गत्वात् आम पिभा विनासंप्रसारणेन बलादि

वाक्यभेदानङ्गीकारेऽपि =

कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः =

अग्र्यादेशार्थत्वात् स्वत्रप्रयोजनं यस्य –

नातलादीनांकार स्थुद्वा हिद्गति प्रति धसंप्रसारणं ऽदर्थः

याकारादयः आकारादयः

तेनेत्यनीत्या तो व्यनकुर्वन्नीत्यर्थः ॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥ इको यणचि । प्रत्याहारग्रहणेऽत्र तदाद्यवाच्येऽपि सिद्धलक्षणे दीर्घाजसि चेति ज्ञापकात् एतस्माद्यौ
त्वादिभ्य इति च निर्देशात् तेन रकलादेर्न षड्भिः षष्ठिर्गृह्यते यणप्रत्याहारे च त्वारः भाव्यमानस्याणः सवर्णाग्राहकत्वादेवं चेद्यणि तदाद्यवाच्येऽन्तलणन तंशं ये
वभाव्यमानस्याणः सवर्णवाचकत्वाभावेन यणवाच्यपकारादिवाच्यानामभावादनेनास्तिय यासंख्यम् न च लत्यार्थं बोधानसर्वभा विशक्यार्थेनानेमादाय य
थासंख्यमस्त्विति वाच्यम् एवमपि तृतीयचतुर्थाभ्यां ऋकारल्ऌकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ ल्ऌवर्णानां रेफादेशस्यम् वर्णानां लादेशस्य च प्रसंगात् तस्मादिह
स्थानेऽन्तरतमस्त्वेवैवमि अन्वेत्यरिति स्थाप्यानुपदं वक्ष्यति स्थानतआन्तर्यादिति अचीति कुस्तुदुवि परे रसाकांक्षायामर्थादिकरति संवधाने संहितायां विषयरति
दध्युत्रेत्यादौ कार्यिनिमित्तयोर्यदाऽतिशायिनः सन्निधिर्विवक्ष्यते तदैव यणत्र भवतीति भावः अन च चित्तु परोहे वेति परो नु नासिकुरुतिसुत्राधरो वेत्यित्यानुवर्तते अ
चोरहाभ्यामिति सूत्रादचो हेरिति च तस्माद् अचः परस्येत्यादि एवं चात्र वा न हणोत्तरस्यैवेह सिद्धे स्मिन्प्रेरति पूर्वाकटायनस्य सर्वत्र शाकल्पस्य दीर्घोदाचार्याणामिति च
सूत्रत्रयं नारम्भणीयमिति भावः अचरति किं नादात्म्यमित्यादौ मस्यद्वित्वं माभूत अनचीति यदि पर्युदासः स्यात् तदा ज्ञिचयुक्रमनयस हयो तथा स्यर्थं गतिरिति
माघादग्निरेऽच सहयो सवर्णे हलीत्यर्थः स्यात् तदा तांवा हलीत्येव वदेत् तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेधः स्यादह नतचीति एवं चावसाने पि द्वित्वं भवति वाक्कु वाक् स्थानि
वदादेशो अादेशे कृते स्वरूपभेदात्स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तावतिदेशोऽयमारभ्यते अस्तेर्भूः आर्धधातुके विवक्षिते धात्वादेशो धातुवत् तेनाचो यदित्यादि धातुप्रत्य
याः भाव्यं भव्यम् भवितव्यम् किमः कः अस्त्यादेशोऽङ्कुवत् तेने नादेशादीर्घसभावाः केन काभ्यां कैः आदेशग्रहणं किमर्थं स्थानिवदित्येतावतैव संबन्धिशब्दमहिम्ना लाभात् यथा
पितृवदधीते रवत्रे कृत्रत्र तिगम्यते रति चेदाङ्कः द्विविध आदेशः प्रत्यक्ष आनुमानिकश्चेति अस्तेर्भूरित्यादि प्रत्यक्षः तेस्तुरित्यादिस्त्वानुमानिकः एरुरित्यत्र तरकारेण
कारान्तः स्थानी अनुमीयते उकारेण चोकारान्त आदेशस्तथा चैतेस्तुरिति फलितोऽर्थः तत्रासत्यादेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्नानुमानिकस्य आदेशग्रहणसामर्थ्यान्तु
उभयपरिग्रहस्तेन पचत्वित्यादेस्तिङन्तत्वात्पदसंज्ञा सिध्यतीति न त्वेवमित्यादि यथा अत्र तमेवास्त्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पदत्वं भविष्यतीति चेन्न अर्थवत्सैवस्यान्या
देशभावविज्ञानेनैवाव्यत्वात् तस्यैवप्रसंगसंभवात् तथाहि षष्ठी स्थानेयोगेत्यत्र कस्थाने च प्रसंगः सच्चार्थवतोऽर्थप्रत्ययार्थं शाह प्रयोगात् यद्यपिद्धेः सिजादावसंभवीदं त
थापि सत्तिसंभवेऽर्थप्रयुक्तएवप्रयोगो ग्राह्यस्तेनेनैवादेशग्रहणेन ज्ञाप्यते उक्तंच सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यत इति पद
सिद्धार्थवत् यद्यत्ते नेनेति युक्तं अस्तु यद्यपि सर्वविकारे सततं नित्यत्वानुपपत्तिस्तथापि इह विकार एव नास्तीति तात्पर्यम् एतज्ज्ञापकोऽस्तु भेसहम् अनल्विधाविति कि
म् यथाला विधिः यथालः परस्य विधिः यथाला विधिः यथालि विधिस्तत्र माभूत् तत्राला विधौ यथा व्यूढोरस्केन अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदहतमाश्रि
त्याङ् व्यावायेरिति णत्वशस्तं अलः परस्य यथा द्यौः पन्थाः इह हल्ङ्यादिलोपेन अलो विधौ अकामः लोपो व्योर्वलीति लोपेन नवश्चत विधिस्तमर्थ्याल्लोपेन भवेदिति शंकां
द्युपान मित्यादौ तस्य सावकाशत्वात् अलि विधौ यजेः क्तः कृत्वः हरिश्चेत्यत्र नचेदस्यानिवद्भावेन जातेषु तेष्वाङ्गणेऽप्यादेशेध्वकृते तदलि सर्वेषामिति नित्यं लोपे न

अत्र सकारस्य तस्या निवत्त्वम्

हल्परत्वाभावात् लोपेन

औकारस्य तस्थानिवत्त्वं

इकारेण स्थानी

उकारेण स्थानिवत् =

किं नुक विष्टत्वनिषेधात्

नत्र अलात्मलः अतः अतिरतिप्राप्तायेवेव रहप्रकामयत मत्वाभावात्स्यपस्थानिवद्वा वत्तेः

अत्रस्थानिवत्तलोऽवयवं न कारकाश्रित्वात् इङ् किंत आदेशस्यनामित्यत्र कारम् = २

तथाचस्थान्यवयवेनागता स्थान्यः अलः परस्य। स्थान्यवलः ६ स्थान्य न अलिविधिः = १

करणं इति रूपान्तरं सिद्ध्येदेवेति वाच्यम्. कृ यि इर इति रूपान्तरासिद्धिप्रसंगात्. सिद्धान्ते तु करः कयिइरइति रूपद्वयमप्युपगम्यते अल्लेचेद् स्थान्यवयवपदं गृह्यते
तेनाप्यायेस्यावैरेस्वपि चेति रीर्वः सिद्ध्यति. तद्धितो रियजातित्वमाश्रित्य तु आदेशावयवो न तत्स्थान्यवयवत्वं तस्य रुदितामित्यादौ रुधादिभ्य इति वलादिलक्षण इड्
सिद्ध्यति तरे इत्यत्र. नूतस्यान्वलाश्रय इति आश्रयणं चेदृच्यता कथंचित्तु तत्प्राधान्येनैवेत्याग्रहस्तेन प्रणत्याम् अत्र वलादिलक्षणे इडुच्यते। अचः परस्मिन्पूर्वविधौ
अचः किम् आगत्य वाल्पपीत्यत्र नासिकलोपस्य किंकर्तव्ये न स्थानिवत्. परस्मिन्किं. युवतीर्थीनिमित्तादिरिष्यते तत्र च न परं निमित्तं तेन यी वृणोयोरिति लोपे कर्तव्ये तन्न।
स्थानिवत्. पूर्वविधाविति किम् नैधेयः. निरर्थकाज्जः उपसर्गेण्णोः किः. आतोलोपः. हाचरतस्थानिवत्तेन... आकारस्य स्थानिवत्त्वेन अण्वण्देशेन द्धाविरुद्धत्वा
द्धायेत नदिविश्रोद्दिष्टवव्यपदेशं लभते न त्वेवमपि विधिग्रहणं व्यर्थं एवं स्येति षष्ठ्या कार्यं कर्तव्ये तस्य अर्थस्यातेदं शकालादिति चेन्न सर्वस्य विधिः पूर्वस्मादिति विधिरिति सम्।
मासग्रहणं लाभार्थं विधिग्रहणं यद्यप्यत्र पंचमीसमासपक्षे लोपे तेनो कृतस्याप्यपि पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पदेन तत्र ग्रहणं वा यस्य अक्षत्वमभिप्रायाद्दिष्टद्दके
स्त्रीकृतपक्षसः अल्विधर्थमिति तेन वै क्षेत्यत्र वस्य संप्रसारणं न उरदत्व स्यस्थानिवत्तेन संप्रसारणं तथा न संप्रसारणे इति निषेधात्. न चोरदत्वं प्रति निमित्तं नेति वा।
च्यम्. अंगात्तिस्ने प्रत्यये परे न दिधानाम् सर्वस्मादिति विधिः पूर्वविधि पिति पंचमीसमासपक्षस्य तत्प्रयोजनं तत्वन्निति तन्वतेरदृ यणादेशस्य स्थानिवद्भावात्तेइ अनुदित इति दीर्घं इति
मित्तं तत्र स्थानिभूताइकारात्पूर्वमिति नन्विदं न प्रयोजनं बहिरंगस्य यणोऽसिद्धत्वादिग्गमस्याप्रसक्तेः न च नाजानन्तर्यं इति निषेधः यत्रान्तरंगे बहिरंगे वा चोरानन्तर्यं
मिति द्रस्तादिस ते निषेध प्रवृत्तावपि अन्तरकार्यं यत्राकेवलानन्तर्यमाश्रित्य तत्र बहिरंग शल्कमिर्ने निति के यद्मे तेन तद्भावात्. न द्वेवमपि पुष्पीपचत्रिति प्रयोजनं भवत्ये
वरहदिग्भ्रेरकारस्य च उकारस्य चालोपगुणादिति परस्परवतेतस्य च परादिवद्भावात् क्रियहरोसतिसिजभ्यस्तेति जुस्स आग्रोतिरि लोपस्यरकादेशस्य वा स्थानिव
द्भावान्न भवतीति वाच्यम् वेन्नेर्हिलस्येगनन्तरोक्तिः संभवतीति तिसाहचर्यादभ्यस्तादपि लउ पदे जुसविधानात्. न च सिचा साहचर्यात् उ एव ग्रहणमस्त्विति शंक्यं वि
प्रतिषेधे परमिति परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वात्. न चैवमप्यभ्यस्तादिभ्यादादेशस्य निवारणाय पंचमीसमासपक्ष आवश्यक इति वाच्यम् च उकारस्यान्तरकारस्य चातो
गुणाइति परस्पेकत्वेऽस्याभावादादेशाप्रसक्तेः अन्तेकादेशस्य परादिवद्भावात्रुग्रहणेन ग्रहणं न भवति अल्विधावन्तादिवद्भावाप्रवृत्तेः अत्र यात्रियजे इ
द्रमित्यादौ सवर्णदीर्घोङ् वीरपवस्यात्. अस्ति वा परादिवद्भावः तथापि फकारस्यात्स्यादित्यादादेशे कर्तव्ये अन्त्यादेशो नस्थानिवत्तत्त्वविधित्वात्. तस्मात्पञ्चमीसमा
सपक्षो निरर्थक एवेति चेद्वाङ् पंचमीसमासप्रयोजनं तथापीपचन्निस्य द्दाहरतो भगवतस्तेनेरसाहचर्यं नियामकं तया समन्तं द्दिस्विश्वरिति सरेको
र्थग्रहणं ज्ञापकात्साहचर्यं न सर्वत्राश्रीयते एवं च भवतेर्यङ्लुकि अभ्यस्ताश्रयस्य जुसः प्रवृत्याप्ययोर्भ भुवुरिति रूपं सिद्ध्यति आत इति नियमस्य चिचः परत्व
मात्रित्य यो जुस प्राप्तस्तन्मात्र परतया माधवादिभिर्व्याख्यानात्. अत एवाभ्यस्ताश्रयो जुस नित्य तादृशं अबोभ उविति भूलेयङ्लुगन्ते लङ्तथाप्यपीपचन्निमत
ति दृष्टेऽ पञ्चमीसमासपक्ष आश्रयणीय इति. अत्र वाङ् पंचमीसमासपक्षप्रयोजनं तथा भावे वेमिदिताभापितिकरस्यसापुदाहृत त्वान्नस्य वैयर्थ्यं शङ्काकार्याय

अत्र यडोः का लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाऽनेकाच्त्वादर्थधातकस्येढता
देरिसनेनेह अन्यथा धातोरेकाच्त्वादेकाचइतिरिणिषेधः स्यात् = १

अनुदात्तो पदेशवनो तितनोत्यादीनामनुना सिकलोपः

तिहुआमास्योभयेषा मितिस्तेसंप्रसारणं तोरलादिशेषः =

यथेकादेशस्य पूर्वावद्भावात् कि इहलं भवति तथा तत्कथं त्वं तत्त्वमक्रितेः

वलाद्यार्धधातुकस्येडवच्यत इट्

दीधीवेव्योः लोपः ५

हस्तस्मादपरो लोपेक नेति तस्य स्थानिवद्भावा दध्यकार्येपिलावश
अत्र पूर्व स्मान्नदिति जन्तस्य वकार स्य इरु विधीकर्तव्ये स्थानिवत्वम् =

पन्निमित्तस्यातिलोप स्य कादेशस्यवा पर्वस्मादिस्तस्वरस्य के न सपिषो कर्तव्ये =

नोऽड्वियोकर्तव्ये =

हित्निस्वरतरिति जुविधे बोध्यकबोः जुवो पुरति कि चन्न हस्त्वरस्यादेवा नहनस्वात् किंतु चूपदत चानस्य रोहनेनवि गुतौ वहस्यात् चेदुक्ताहरय नियामकता विवाते न सार्वदि हि बिविविसाह चर्यात्यन्तजुसि पुविचतः श हस्यपूद्द हुलं भविष्यति न तत्रविधिस्तु हमाउ स्वविध मर्थीयस्वहावोर्थस्य हुलमत नेनेविचतापुनेन हदयेविया सहलं न भवति

तपरचयड-न्नस्य ... नैमित्तिकाभावात्

अतोलोपः

यद्यपि यङोऽकारलोपस्य स्थानिवद्भावं विनापि प्रकारान्तरेण यदेशेः नुदन्तादित्वविहितविशेषणाश्रयणादेवरूपनिषेधाप्रहतेः नोभिदेर्यङन्तात् चिवे भिदितेति च
पं सुसाधं तथापि माथितिकरस्येन सिद्ध्यर्थं स पतोऽभ्युपगन्तव्यः न च मथितं पण्यमस्य माथितिकः स्यादपि तदस्य पण्यमिति ठक्कि इकादेशे च कृते यस्येति च
सलोपादि स्सक्रान्तादि निरकः स्थाने प्रसज्यमानो यः कादेशः सोऽप्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावं विना न स्यादिति परिहरः वस्येकः इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकारउकारयोरर्थ इ
समभ्युपगमे त्विषिधित्वेन स्थानिवद्भावाप्रहृत्या वस्थानिकरकादेशो न भवतीति कादेशाप्रसक्तौ माथितिकरतिरूपसिद्धौ किमनेनं पंचमीसमासपत्ताश्रयणेने
तिवाच्यम् मथितयतेः क्विपि रिलोप णिलोपयोर्वरेण्यऽल्लोपेच मथित्तनेन चरति माथितिकस्य अचरतीति ठकि तस्येकादेशसिद्धये तत्पदत्तस्यावश्यकत्वात् न ह्य
त्रस्थानिवद्भावं विना इकादेशापवादः कादेशः स्यपरिहरः नाप्येतादृशकल्पनायां प्रमाणाभावः अस्ञो माथितिकरतिभाष्योदाहरणस्येवमानत्वादित्याहेन तु।
पूर्वत्वस्य सावधित्वेन सन्निहितस्यैवावधित्वगवितं सन्निहितं चेहत्रयं स्थानीभूतादेशो निमित्तं च तत्रतावस्थानी नावधिस्थादेशो नापहारात् नापादेशनिमित्तेवेया
करणरस्येन्द्रेकारस्यापादेशापत्तेरित्याशङ्क्याह अचः पूर्वत्वेन हस्वेति शर्वत्वप्रपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः नपदान्तः पदान्तादीनां चरन्तानां द्वन्द्वः तनो विधि
शब्देन कर्मषष्ठ्यन्तस्य समासः विधिशब्दस्य भावसाधनो विधानं विधिरिति सच द्वन्द्वान्तेश्रयमाणत्वात्प्रत्येकं संबध्यते पदस्य चरमावयवरति हलेवेत्रीति हलवौः हलंता
त्रीति हलवैः समाचक्षेहलवयति ततो विचहलवृ रहलोपो योरिति वलोपे नदि लोपस्य णिलोपस्य वास्थानिवत्त्वात् नवस्वरूपाक्षिजिति द्वररन्तादिमतेत्युं नर्वर्ति स्याः
पदत्वान्नपदान्तेति निषेधः शंकाः विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात् पदान्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तत्र न पदान्तेति स्थानिवन्निषेधाद्धलोपः स्यादेवेत्यादि मनोरमायां
स्थितम् द्विर्वचनादेरित्येवं नियलोपादयः ग्राह्यार्थः वरेइति लवरेयोऽजादेशः सनस्थानिवदिति व्याख्येयम् सन्हविवत्ताभावेपिनिपातनाद्द्वन्द्वः सन्नमपलकच प्रयोग उदाहरण
णानि पदान्ते काविसन्निकोस्तः इहणौ रूशयोः कर्तव्ययोः शसोरल्लोपो न स्थानिवत् न चेकारोकारयोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वविरहादेवाल्लोपो न स्थानिवदितिवाच्य
म् वाक्यस्य दपो ह्रत्यपदानि संस्क्रियन्ते इति पदेस्थानिभूतादचः पूर्वत्वस्य सत्वात् यद्वा गोचः गोचेत्यादाबोकारस्य वदिकर्तव्ये चरत्यलोपोन स्थानिवदित्युदाहार्यम्
अत्र हि लोपस्थान्यकारस्य पूर्वत्वेन हल्त्वादोकारस्य द्विर्वचने सत्युपासः नाजानन्तर्यइति निषेधात् वहिरंगपरिभाषात्र न प्रवर्त्तते स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्याच्च प
वं क्वचिदन्यत्रापूह्यम् वरे यायावरः यातेर्यङन्तात्तयश्चयङ इति वरच् अतो लोपः सचानो लोपरति चेत्यालोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् यलोपे यातिः यातेर्यङन्तात्क्विप् अ
तो लोपः यलोपः अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः यलोपः न च पुनरातोलोपः शंकाः चिणोल्लक् न्यायेनातो लोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च न तु यद्यपि यलोप
विधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि कथं वायोरित्यत्र आसिद्धं वहिरङ्गमिति यणोऽसिद्धत्वात्र यलोपः न च नाजानन्तर्य इति निषेधः अंतरङ्गार्थं जानन्तर्यं यत्रात्रैव तद
भ्युपगमात् किं चात्रस्त्ररदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशाप्रवनस्थानिवदिति वार्त्तिकमस्ति तेनान्यः स्थानिवद्भवतीति नो दोषः स्वरे चिकीर्षकः ईकारस्य लितीत्र रात्र ते
कर्त्तव्ये सनो ऽतो लोपोन स्थानिवत् न वलितीत्यारम्भसामर्थ्यात्कारकस्यादेशो सावकाशत्वात् सवर्णानुस्वारयोः शिण्ढि श्नसोरल्लोपो न स्थानिवत् यद्यप्यत्रास

लोपस्य द्विर्वचनादेशोऽनस्थानिवत् वायोरित्यत्र ल्वोऽजादेशस्य वस्थानिवत्त्वान्न यलोपः = २ ... तत्पूर्वीस्मिन्कार्ये कर्त्तव्ये = २

तत्र वे ... ५

अल्लोपः कः हल्विधिः = स्थानिवन्नभवति =

अत्र तात्र तादिकादेशापवादत्वात्कादेशः यस्मात् तत्र कादेशः तस्य कादेशेन पोषता न =

वीगति प्रणिप्रजन कान्यन्नत्वोदन्तेषु वातिनिवययोः मा तिषरिकामातर्यनिति लोपः = ९

लोपो योर्वलि = अतो लोपे कर्त्तव्ये लोपः स्थानिवत्

अत्र रकारस्य यादेशः पर्वपस्कारस्य निमित्तं =

ज्ञातिपरिकादान्तर्ये ... पटिकत्वादन्ताभावाद्वकारस्य पदत्वमस्य वयवत्वाभावान्न पदान्तेति ... लोपयोः स्थानिवद्भावनिषेधः =

लितीति सर्वत्र

प्रत्ययात् पूर्वम् =

किंतु नकारः पूर्वः

रोनस्थानिभूतादचः पूर्वत्वमिति न समासः सवर्णे कर्त्तव्ये ऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसंग एव नास्ति तथापि स्थानिवद्द्वारानुस्वारोपि ह्रस्वत्वस्य स्थानिवत्त्वमत्र स्यादित्यत आह । ननु सव

र्णग्रहणमात्रेणानुस्वारोप्यास्तीत्यस्यावकाश इति किमनेन पृथगनुस्वारग्रहणेन सत्यम् पृथग्ग्रहणाभावे यत्र परसवर्णोस्ति तत्रैवेति संभाव्येत तथा च यत्र न परसवर्णप्र

संगः शिंषन्तीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भावं निषेद्धुमनुस्वारग्रहणम् एवं यत्र वेरजादेशस्य प्रसंगो नास्ति यातीति रित्यादौ तत्र यलोपे स्थानिवद्भावं निषेद्धुं वरेग्रहणा

त्पृथग्यलोपग्रहणं कृतमिति ज्ञेयम् दीर्घे प्रतिदीव्नः प्रतिदीव्ना हलि चेति दीर्घे कर्त्तव्ये ऽल्लोपो न स्थानिवत् यणादेशस्तु स्थानिवद् इत्येवलोपो जादेशएव न

स्थानिवदित्युक्तत्वात् तेन हलि च उपधायां चेति दीर्घो प्रहृष्टमाकिर्योर्गिर्योर्विच्यतेरित्यादि सिद्धम् जश्चि सग्धिश्च मे सग्धं ग्धिः ग्धेः क्तिन् बहुलं छन्दसीति

घसॢ आदेशः घसिभसोर्हलि च उपधालोपः झलो झलीति सलोपः झषस्तथोर्धोधः इति धत्वम् घस्य झलां जश् झशीति जश्त्वे कर्त्तव्ये ऽउपधालोपो न स्थानिवत् समानस्य छं

दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्विति सः समानाग्धिः सग्धिः नन्वत्र सलोपे धत्वे च कर्त्तव्ये ऽपूर्वत्रासिद्धमपीति स्थानिवद्भावात्सग्धिरिति रूपं न स्यादिति शङ्क्यम् पञ्चमीसमास

पक्षे स्थानित्वाभावात् तत्र निष्ठायां सेटीति लिंगात् तथा हि तत्र सेटीति पदं न तावन्निष्ठाविशेषणं अनेकाचः अव्यभिचारित्वेनासंभवात् ननु सेट्पदं यतः पश्चादित्यत्र यस्य विभाषे

तिकृतानिषेधे संभवत्येवानिडत्वेन निविकल्पितेड्ढादिनिवेत्र यस्य विभाषेत्यत्र एकाचुपदेशत्वनुवृत्तेः अन्यथा दरिद्रितेत्यतिप्रसंगः स्यात् तत्रैतन्निपातिर्दरिद्राति

भवतीति वार्त्तिकेन सनो विकल्पितेट्कत्वात् तस्मात्कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणं दरिद्रिकेत्यल्लोपोनलुक्ततः प्राग्गिति अन्यथा कारितमित्यादो ऽल्लोपे कृतेनेक

अनेकाच्त्वात्

वद्ध्यपदेशे रतीत्यनिषेधः स्यादिति यदितमर्वस्माद्वैधो स्थानिवत्त्वं तर्हि ल्लिचां वधयावत्ता निषेधमाश्रित्य चात्सीति सेटीत्यनर्थकं सत्त्वे स्थानित्यत्वाज्ञापयतीति ॥(

स्थितम् ननु जश्त्वविधौ यदि स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि पञ्चमीसमासपक्षे वर्णनीविभक्तिमाश्रित्य पदत्वाज्जश्त्वस्यान्नेवम् इत्यवदित्यतिदिष्टाभसंज्ञया पदसंज्ञाया

बाधात् तपरत्वात् पञ्चम्येः चरि जक्षतः जक्षतुः जक्षुः घसेर्लिटि अतुस् उस् च गमहनेत्युपधालोपः खरि चेति चर्त्वं प्रतिनिस्थानिवत् भाषोत्तरपूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्यव

हम्यद्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रसाप्रयोतोः तद्धीत्यात्सलोपे धत्वे च कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावप्रसंग एव नास्तीति बोध्यम् । अदर्शनं लोपः अत्र दर्शन

नसामान्यवचनः दर्शनं ज्ञानं तदिह शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषयकं स्वरूपं संपद्यते तेन श्रोत्रव्यापारस्य निषेधो ऽप्यवगम्यते नन्वेवं लोपो ग्योर्वलि

त्यादौ यकारवकारौ तत्र श्रोत्रव्यापिनिश्रोत्रव्यापार एव निषिध्येत श्रोत्रव्यापारउच्चारणमनिर्दिष्टं स्यात् अत आह अस्मिन्नवसरे उच्चारणमनर्थकमे

वेति सामर्थ्याच्छ्रवणनिषेधेन तदेव भूतमुच्चारणमपि निषिद्धं भवति प्रसक्तस्येति इहस्थानेत्यत्रानुवर्त्तनादेतल्लभ्यते प्रसक्तस्येति किम् दधिमधुरित्यादो

तु गागमो माभूत अस्तिहि तद्विषयो ऽदर्शनं तच्च लोपइति प्रसक्तविशेषणाभावे प्रसज्यलक्षणेन तक् स्यादेवेति दिक् संयोगान्तस्य तदन्तस्येति अलो

न्त्यपरिभाषयैव निर्भातः यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिं संयोगस्येत्येवमसूत्रयितत्वेन सिद्धं तथापि प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पत्ते हषव्करोतीत्यादौ (

लोपं वारयितुं संयोगान्तस्येति द्विवचनान्तेन समाससत्त्वार्थमन्तग्रहणमिति मनोरमायां स्थितम् पराः प्रतिषेधइति काचनिकमिदं यद्वा वा (

धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः

नकारः

अनिष्ठाहलः

इक्करणात्सर्वेति लोपे क्रियमाणे = पञ्चमीसमासपक्षस्य

षष्ठ्याख्यायोक्ताः त्विदपरिभाषा =

पकारस्य काले ऽप्य द्वित्वे उभयोः पुनर्हि नेत्लोपविकल्पे ग्रहणद्वित्वे च
नवरूपाणि तथाहि एकधकारपकयं द्वित्वं त्रिधं चेति एवं द्वित्वं त्रिधं चेति त्रियोगेति ३

तत्त्वबो
१० 10

योऽयाख्येयः याख्योचरेथा फलेफलीयमतो फलग्रहणमपकृष्य फलस्य वलोपो विधीयत इति मूत्रस्के लोपे कर्तव्ये वहिरङ्गस्य यणो सिद्धत्वमिति वा न च
याही परिभाषा ग्रेफादिकमन्तरङ्गं लोपं न प्राप्नोतीति वाच्यम् कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् न च नाजानन्तर्य इति निषेधः उभयकालप्रवृत्ते लोपे अजानन्त-
र्याभावात् तदुक्तं संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः न वा झलो लोपाद् बहिरङ्गलक्षणादिति केचित्तु रिफाणीति इह धकारस्य द्वित्वे जश्त्वे च कृते सर्ववर्णासिद्धीय
म द्वित्वं तज्जशोऽसिद्धत्वाभावेन तस्य भेदात् नन्दकारे द्वित्वमप्रवृत्तोपाधिकमस्त्येव अत्र केचिदाहुः उकारात् परस्य यरो द्वित्वे कृते पुनः हकारात् परस्य यरो
द्वित्वं न भवति निमित्तभेदाभावादिति भाष्ये नेदं मूकमिति तेनान्त्यादिगणे वक्ष्यमाणो रदन्तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावात् संप्रसारणोपस्थानेनेति
समाधानं ये योम्लस्योऽविरुध्येन तन्निमित्तस्य लिटो भेदाभावादिति टीका अन्ये तु धकारस्य जश्त्वे कृते सर्ववर्णासिद्धीयम द्वित्वविधितज्झस्य सिद्धत्वाभा-
वात् हकारे पुनर्द्वित्वं भवत्येव व्याप्तिभेदात् अत एव सङ्ख्यातेन्यादौ परसवर्णे द्वित्वं भाष्ये कृतोद्यमते उदङ्मूलोर स्यात्र सकारद्वित्वसिद्धये सर्ववर्णासिद्धीयम द्वित्व-
मिति मनोरमायामप्युक्तम् एवं यकारेऽपि द्वित्वस्य पुनः प्रवृत्तौ तदभावः अर्णे मिकं द्विवचनेऽत्रस्थानिवर्धिवचनरूपत्वात् स्थान्यादेशाभावेऽपि अभेदात् यत्तु
क्तं मनोरमायामेकस्यां व्यक्तावेकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते इत्येकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् कथं पुनर्द्वित्वप्रवृत्तिः स्यान्यथादितान्प्राप
त्तेरित्यादि तदनवधानविलसितं तत्राधानादिशास्त्रस्य हशान्तेन क्वचिदेकस्मिन् प्रयोगे गुणादिशास्त्रस्यानुपपाद्यकत्वस्याप्रयोगान्तरे तत्तच्छास्त्रप्रयोजकत्वे
मादिशास्त्रदर्शनेन प्रयोगान्तरेऽपि गुणादिशास्त्रप्रवृत्तेरेव सिद्धान्तितत्वात् तत्स हकृत्स्नप्रवृत्तेः आनन्त्यापत्तिरपि प्रकृते नदोषः सा हि भिन्नलक्ष्यकार्यसं-
हितप्रयोगस्य शाक्यत्वान्न तल्लक्ष्यकर्तव्यस्य परिनिष्ठितप्रयोगस्याभावात् तत्रास्त्वनन्तवृत्तापकत्वापत्त्यादोषः प्रकृते च सा नास्ति द्वित्वस्य वैकल्पिक-
त्वेन यावदुक्तिद्वित्वसहितप्रयोगस्य शाक्यत्वान्न तल्लक्ष्यकर्तव्यस्य परिनिष्ठितप्रयोगस्याभावात् परिनिष्ठितत्वेन तेन तस्य शास्त्रस्य कृतार्थत्वात् लिरिधा
तोरिति द्वित्वस्य तन्नियतत्वादानन्त्याप्तेः काचिद्विषयभेदकल्पनीयायां लाघवात्सर्वमप्रवृत्तावेव विश्रान्तिकल्पनादनभ्यासग्रहणं प्रत्याख्यातम् अत
एव सर्वस्य द्वेत्यस्यतनपुनः पुनः प्रवृत्तिरित्याहुः न च उरकोऽ वर्णादिशाकल्येन रूपान्तरमस्त्विति चेन्नैवम् समासे तन्निषेधात् न च नित्यसमासे प्र-
वर्तन्निषेध इति वाच्यम् सिन्नित्यसमासयोः शाकल्यप्रतिषेध इति वार्तिकस्य नित्यग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् मनोरमायां तज्जश्त्वे नदकारे के-
तेन स्याद्द्वित्वेनेत्याशयेन सकारद्वित्वे नाहोऽपि विसर्गद्वित्वे न यो उशोस्तु कोहिध मिति यद्यपि धस्य जश्त्वेन दकारे द्वयं नास्ति तथापि भूतसर्वगति
मास्थितैवमुक्तस्य उपसार इति कर्तृकरणे कृतो बहुलमिति तत्पुरुषसमासः न विद्यते वर्गो बद्धो लभ्यः सुधीश हृस्य धातोः संप्रसारणेन निषिद्धत्वेन संप्र-
सारणे चेति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्नैवम् संप्रसारणे पूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमिति वार्तिकोक्तेः न चैवमपि भूसुधियोरिति यणो निषेधः शङ्क्यः अङ्गत्वे
नप्रत्ययेपरतस्य वत्नविधेः सप्रवृत्तेः सुधीमत्र वर्णे त्वपि परत्वात् यण निषेधात्र धात्वेशरस्य अरेफस्य द्वित्वेनेद्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति सान्ता अनु ते

प्रत्यभेदात् =

लिटि लिमित्तके संप्रसारणे दृढे तेपुनर्लिटि निमित्तक संप्रसारणाः प्रवृत्तः = ६

अन्ये चिचेति =

त्वेदः श्वस्तिद्धिह्लम् =

आनन्त्यापत्तिः

आनन्त्यापत्तिः

न तत्प्रकरणं व्यक्तावेकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते इत्यस्याशयेन =

अन्ये चिन्तेति =

१०

ओः सुपि =

मयो यतो द्वेधायो =

न हि कार्यीनिमित्तत्वेनाश्रीयते॥

ननिमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वं बाधनात् मध्वपास्यस्त्यादौ तस्यानित्वेन निमित्तत्वमिकोन बाध्यते तस्मादित्वत्तरस्य वाय्वादयित्वादेमसरस्त्यादिर्निर्दिष्टानां
कौत्तकारस्य तद्धितं भवत्येव तत्त्वेवस्यतोरूपद्वयम् नादिनि स्त्रीबाकोशः प्रायेण प्रवर्तते तस्मिन्स्त्रीलिङ्गमुदाहरति अजादिनीति इहस्त्रप्रत्याम्यचिति णिनिः
तस्येच्चेति आदिनियः प्रत्ययशब्दस्तस्मिन्परेऽप्रत्ययशब्दस्य न देक्तारस्यार्थः वादतेति द्वित्वस्यैवैकल्पिकत्वं वार्त्तिकमिदं नारम्भणीयमित्येके अन्ये तु हलजग्ध
योः परतः प्रत्ययाद्धस्यैवान चिचीति हि त्वं नान्येषामित्यादिनियमसंभवात्तदर्थमारम्भणीयमेवेदमित्याहुः अजहलीति अन्तोहलोयथासा अस्वाङ्गपूर्वपरा
दितिङीष् एवं शमोजग्धो यथा साश्वत्रजग्धी अचोरहाभ्याम् अचः किम् किंकृतस्त्यादौ नकारस्य माभूत् हलोयमां हलः किं माप्यं शहयकारादीनांयकार
द्वौ परेयथासंभवमुदाहरणमभ्युच्यन्ते मध्वपास्यः मधरिः अत्रयणो मयशनिमयः परस्य यस्य वस्य च द्वित्वे कृते नेन लोपौ इ इद्भः इर्च्छे इवे ऊर्मिः अत्र त्वं वा रहा
भ्यामिति लस्य त्वस्य मस्य च द्वित्वे कृते लोपः प्रमङ्गात्मा स्वगत्मीशः सन्नद्युतः प्रत्यानविचेतिङः मां द्वित्वे सत्यः नेन उकारणकारनकाराणां लोपः लोपः स्याद्
ति झयोहहरनित्यस्य तरस्यामित्यत्र वर्ततेऽरविभावः लोपारम्भफलं त्विति आदिप्रशासाहित्यादित्वेति एषप्रत्यये यस्येतिचेत्यकारलोपे नेन च यलोपे
आदित्यमिमेकयकारस्यं सिद्धातिनान्यथेतिभावः नचापत्यस्यत द्विते नात्तीत्यनेन न यलोपे कृते एकयकारकं सिद्धतीत्यिवाच्यम् आदितोजातमादित्यम्
आदिविवक्षायां तस्यापकृतेः यथासंख्ये विज्ञानादिति उक्तोदाहरणेष्वलोपारम्भफलाभावादिफस्यरेफे परत उदाहरणाभावाच्च यथासंख्यमस्त्वमिहने
त्यस्तत्र माहात्म्यमिति अत्रमलोपो नेत्यर्थः हलोयमांयमिसवर्णेलोपस्तितनस्त्रितम् मूर्द्धः शार्ङ्गमित्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः एचःकमादिति नत्वेत्रवय
थासङ्ख्यमत्रैव त्वतुचितं प्रत्याहारग्रहणेष्वतदाचवाचेनिरुहलत्वणाभ्युपगमेपि तस्यार्थबोधाः सर्वभाविशकार्थज्ञानमादाय यथासङ्ख्यं तस्यावश्यवक्त
व्यत्वादन्यथा एवं क्रमेणाप्ययवायवो न सिध्येरन् मैवम् अन्तरतमत्वेनापि तत्सिद्धेः तथाहि एचः सन्ध्यक्षराणि तत्रत्यसंहृताकारताल्वव्यस्यैकारस्य संहृता
कारताल्वोष्ठसंहृताकारोष्ठ्यस्यौकारस्य ताहृशएवअय् ऐचस्त्वारम्भयत्वादेकारेऽकारस्यार्द्धमात्रः अकारस्त्वर्धमात्र एव एवमोकारेष्वकारस्यार्द्धमात्रः
अकारस्त्वर्द्धमात्रः एवं चऐकारस्य विहृताकारताल्वव्यस्य विहृताकारताल्वव्यआय् विहृताकारोष्ठस्य औकारस्य विहृताकारोष्ठ्य आव् वान्तोयिप्रत्यये योतिकिं
गोभ्याम् नौभ्याम् प्रत्यये किं गोयानम् यकारादाविति येन विधिरिति सूत्रस्यापवादभूतेन यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणमिति वार्त्तिकेना यमर्थो लभ्यते गोर्ती
नोरिति पूर्वसूत्रेण यो रेववान्तो प्रतिस्यानित्वेन निर्णीतत्वाद्धिति भावः अध्वेति भाष्यार्थमिदं गोप्रवेश्रूतो लोकेपि वाञ्छादेशः स्यात् सकृदायेनाध्वनः परिमा
णं गम्यते चेदित्यर्थः गव्यूतिः स्त्रीक्रोशयुगं निपातितरति क्षितन्त्वेनेत्यर्थः नत्रगव्यं नात्वमित्यत्र भत्वेनापदत्वाद्धलोपाभावे यिगव्यूतिरित्यत्र हलिसर्वेषा
मितिलोपः शाकल्यस्येति वालोपः स्यात्तदाह वान्तरस्त्वेति वकारेणनलुप्यतरति एवं च हलिसर्वेषामिति सूत्रेणोरित्यत्र च ताविपि वकारं परित्यज्य यस्य लोप
ः स्यादिति व्याख्यास्यमानं संगच्छते एतच्च तत्रैवस्फुटीकरिष्यते धातोस्तन्निमित्तस्यैव एवेणसिद्धे नियमार्थमिदम् अत्र एवं सूत्रमनुवर्तते एचइति तद्धि

यादिप्रत्ययः निमित्तं कसे वा धातोरधातो वा स्मात् = २

धात्वादे धातोरेवो प्रत्ययनिमित्तं कस्यापेरः स्यात्

त॰ बो॰ ११

नयादिप्रत्ययः परामृश्यते योग्यत्वात्तत्सन्निहितोपि धातुः न हि स्वावयवस्यैव च स्वयं निमित्तं भवति एवकारश्चित्तोऽवधारणार्थः अन्यथा हि तन्निमित्तस्यैवेत्यादि
भवेत्तर्हि धातोरेवेति विपरीतनियमः संभाव्येत न तस्य वाच्यवाचकभावश्च नस्यात् धातोरेतन्निमित्तस्यापि स्यादेव तस्मादेतेत तत्सकलमभिप्रेत्याह यादौ प्रत्यये परे धा
तोरेव चश्चेदित्यादि लव्यमिति लूनातेश्चोयत् सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः अवश्यलाव्यमिति ओरावश्यक इति एयत् मयूरव्यंसकादित्वात्समासः
लुम्पेदवश्यमः कृत्ये इति मकारलोपः लव्यमित्यादेः पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमसूत्रमिदं व्यर्थमित्याशङ्क्याह तन्निमित्तस्यैवेति किमिति एकादेशात् पूर्वसूत्रस्ये
वायमालोपः पर्यवसन्नः ओयतेरिति आद्यस्य वर्णादेर्जनः कर्मणि लङ् यगात्मनेपदे घञादित्वात्संप्रसारणं पूर्वरूपम् अकृदिति दीर्घः आद्गुणस्य पूर्वादिवद्भावेन धातो
रेवेति यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वं नास्तीति भावः ओयतेरिति वेञ एव कर्मणि लङ् यगादि पूर्ववत् आडजादीनामाडस्येति वृद्धिः लभ्यमिति याकि लिङ् चेति चाल्क
याः लेयमिति अर्हे कृत्यतृचश्चेति यत् प्रकृत्यर्थायेति प्रकृत्यर्थोऽद्यविनिमयः लोपः शाकल्यस्य अवर्णपूर्वयोः किं द्ध्यत्र मध्वत्र अशिपर इति एतत्तु भाष्य
गोरिति स्त्रादध्ववर्जिते अशि किम् वृक्षवृक्षरोति अत्र लोपो माभूत् न चात्र हि लोपस्य स्थानिवद्भावनिर्वाहः पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति अभ्युपगमात् नैवम
पि हलि सर्वेषामिति नित्यं लोपः स्यादिति शङ्क्यम् तत्रापि अनुवर्तमानः शाकल्यस्य हलो विशेषणात् लोपे यो वृत्तीति लोपशास्त्रं न शङ्कनीयम् एवं स्थानिवत्त्वादिति नपदा
न्तेति सूत्रपत्थोक्तत्वात् हरयेहीति ओमाङोश्चेति पररूपं प्राप्तं तन्निषेधादिति न च स्थानिवत्त्वनिषेधप्रसिद्धं वहिरङ्गमिति अन्तरङ्गोपस्यासिद्धत्वाद्गुणवादेशो स्यादेवेति
वाच्यम् पदद्वयाश्रयत्वेन तयोरेव बहिरङ्गत्वात् नाजानन्तर्ये इति निषेधाच्च उरण्रपरः अन्तकालेषष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषया ऋ उ एव स्थितानां स्थाने यदणं त
तोः नवर्णतश्माशयेनाह तत्स्थानेयोगेति स्थानेन्तरतम इत्यलोपिस्थाने यदण् मिथोऽनुवर्ततेऽनेन प्रसङ्गाद्वक्ष्यमाणेऽवाणो रपरो भवतीत्येतद्बाधते रपरः स्वेत्रे
वर्णवर्णेन तद्रति उः किं ईरयति नेयं देयं अणः किं रीऊडादीनां रपरत्वं माभूत् दीर्घतः मात्रीयति रिङ् क्रियते आन्तरतम्यादिति रेफशिरस्कस्यात्रिकस्य रेफद्वारास्य
कारेणास्थानसाम्यादित्यर्थः पतेदिद्वमिति अदेर्धस्येति भावः फरो हलोयमामिति लोहल्क्षरणात्तु वर्णेतेतदाह हलः परस्येति हलः किम् प्रत्ते फर इति किं शार्ङ्गे फ
रीति किं शिवपञ्चा अत्र लोपो न पूर्वत्रासिद्धस्य स्थानिवन्न भवतीति चकारस्य जकारे परे लोपः स्यात् सवर्ण इति किं तर्प्ता सवर्णग्रहणसामर्थ्यादाद्यथा संख्यमत्र न भवति तेना
शिण्डी अत्र हस्य विकल्पेन लोपः सिद्धा नीतिदिक् लोपेवेति झयोह इति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः अमतिलोप इति द्वित्वाभावे रूपत्रयमुपपद्यते द्वित्वलोपयोरसत्तोरि
पं: त्रिधमिति यणो मय इति लत्व णस्य द्वित्वे हि वै च त्व दीर्घमपि बोध्यम् वृद्धिरेचि एवं स्त्राव्यादि स्वानुवर्तनेनेदाह आदैचोति कसैकत्वमिति कसेति संबोधने ए
एकवद्धं एवं देवेष्वपि दध्यं चात्र षष्ठीसमासतत्पुरुषेणपरगुणेति निषेधमाशङ्क्य संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादि निर्देशेन गुणेन निषेधो नित्य इति केषांचिद्व्याख्यानं ना
त्यन्नावयवकमिति बोध्यम् एमेधस्ते अत्र पत्यौ अनुवर्तते न च एतेधत्योर्विशेषणं न तद् असंभवात् आद्गुणस्तत्र आदित्यनुवर्तनवालोवाचेद अवर्णादेजाद्यो
रिति प्रष्ठोहरति प्रष्ठं वहतीति प्रष्ठवाह् वाहश्चेति ऊठ् ततः शासिवहऊठ् गुणापवादत्वादनेन वृद्धिः एरेधादिति अप्रवेधैधतेर्ल्यन्तस्य लङि रूपं न माङ्योगस्य

=पूर्वसूत्रा सहितार्थं सद्व्ययत्वं समानाधिकरणेन षष्ठीसमासः

तदर्शिष्टसंज्ञाप्रमाणत्वा संज्ञायाः प्रमाणत्वात् प्रमाणत्वे गुणेन षष्ठी समास ११ सू॰ = २

स्वैरि ईरिणीति स्त्रीलिंगग्रहणात् स्वैरी स्वैरिणी इति पुनरुक्तं मकारह्रस्वोऽर्हिन्नस्यात् =

उगमाभावः पुरस्तादिति पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायेनेत्यर्थः अन्त्यादिति आदिरन्त्येन सहेते अचीति च तेन एर्वपरयोरेव भवति एवम

न्यत्राप्युदाहार्यम् अक्षौहिणीति ऊहः समूहः सोस्यास्त्यूहिनी अक्षाणामूहिनीति विग्रहः परिमाणविशेषविशिष्टा सेनाक्षौहिणी पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं

अक्षाणामिति षष्ठ्यन्तस्यकृदन्तेन समासे तत्पुरुषेणाक्षौहिणीत्येव भवति नत्वत्र वृद्धिः अन्तरङ्गेण गुणेन बाधात् अपवादभूतायावृद्धेरपि वृद्धिर्गुणेन विग्रहे

व्यर्थत्वात् यद्योक्तं प्राकृत्ययपवादोन्यत्रचरितार्थस्तर्हि परत्वान्स्वरूपाभ्यां बाध्यतइति स्वादीरेरिणोः ईरेरिण्योरिति कश्चित्कोऽप्याह स्वैरी नियमान्यस्त्रियां

स्त्र्यभावप्रसंगात् ईरिणग्रहणस्यफलमाह स्वैरैरितमिति यदा तीरणमीरइति वृजन्तेन स्वशब्दस्य समासे स्वादीरेरिणोरितिवृद्धौ कृतायां मत्वर्थीयइनिः यदा त

मत्वर्थीयेनिप्रत्ययान्तेन ईरिन्शब्देन स्वशब्दस्य समासः तदापि तदेकदेशईरशब्दोस्येति एषणीरिति उत्कृष्टार्थं स्यादितिभावः स्वैरीति सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये स

मासः स्वैरिणीति ङीप् प्राग्भाग्भागमीरिन्शब्दमादाय वृद्धिः केचित्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वृद्धिरित्याहुः तन्निष्फलम् नानर्थकस्येति उपस्थितस्यार्थवच्छब्दस्येति वि

रोधलात्वसंभवेत्यागाद्योगादितिभावः प्रैषइति प्रपूर्वस्येषधातोर्घञन्तस्य पदेनैवेष्यन्तादिकेः क्त्वापि परस्परमेवनत्वद्विः प्रेष्यागतः लघूपधगुणमाशङ्क्या

ह तयोरीर्घोपधत्वादिति प्रवत्सतरेति इहकेचित् वत्सतरशब्दे वत्सतरशब्दं च प्रक्षिपन्ति तद्भाष्यादावदृष्टत्वादुपेक्ष्यमिति वत्सतरार्णमिति नकारमकारयोर्द्वित्वविक

ल्पत्वाद्वत्वारिरूपाणि रेफात्परस्य तु अचोरहाभ्यामिति द्वित्वे यणोमयइति वचनान्तरेण तुनहि त्वेपक्षे द्विरां निणमितिहारस्य त्वचः प्राप्तरति सकारद्वित्वेचत्वविश

तिः नचेहुरूपाण्येवेतिद्वित्वनिषेधःशङ्क्यः तस्यसौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात् अतएवत्वचःशरइतिवार्त्तिकस्यवत्सतरअपशरास्यादारूढाणांभाष्येदत्तं नचवदेःसरप्रत्यये प

रतयर्थेकृतेतस्यासिद्धत्वात् तस्यत्वचःपरत्वेनेतिवाच्यम् पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वेरइत्युक्तेः अतएवमनोरमायांबहूसन्नरत्वरकारास्यसस्याद्वित्वस्वीकृतमिति

दिक् उपसर्गादृति उपसर्गात्किम् रवहर्छति ऋतिकिम् उपेतः तपरकरणमुत्तरार्थम् ऋहदीर्घमकारादेर्धातोरसंभवेनव्यावर्त्त्यालाभात् धातौ किम् उपर्कारः

नत्वत्र उपेत्युपसर्गपदनभवतिक्रियायोगएवोपसर्गत्वात् उपगतऋकारइतिविग्रहे क्रियायोगत्वसंपादनेपियुक्तियाप्रका:प्रादयस्तप्रत्येवगत्युपसर्गसंज्ञेहत्युरका

रेप्रत्युपसर्गएव तथाचाकृतेपिधात्वग्रहणेऋकारादिधातावेववृद्धिर्भविष्यत्युपसर्गणाधातोनपकान्तत्वंत्रेतिचेत्सत्यम् अतएवयोगविभागेनसूत्रंविधानार्थ

मित्यनुपदंवक्ष्यतीतिनकाप्यनुपपत्तिः अत्रादिवर्णे तपरकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्त्तते यथासंख्याच्छ्रीयतद्यपिभिप्रेत्याह पूर्वस्मात्परकेति स्थानिवत्स्त्रेणावगतार्थमि

दं नचालिविधायमिदमस्त्विति वाच्यम् अस्याप्यलिविधावनिष्टत्वात् अन्यथाप्यजेरहू मित्यत्रसवर्णदीर्घापत्तेः नविसर्गइति एतत्सूत्रस्वोपन्नरूपत्वादावपिबोध्यम्

सवृधातौविति सवत्रावयवके इत्यर्थः सवन्तस्यधातोरसंभवात् यद्यपिसजपतावित्यादीनांक्विपिपातेत्वेसवन्तत्वचसंभवति तथापिनाहेशंसूत्रपरत्वयो

र्वप्रसिद्धम् नामधातवेवैतेसंभवतीतितत्पदमग्रहणेनरतिभावः पार्श्वीयतीति शारेवीतिवक्ष्यमाणेनद्वित्वनिषेधः एङिपररूपम् एङोऽङिम्येवसिद्धेपररूपग्रहण

मुत्तरार्थंरूपग्रहणंतस्यग्रार्थम् अभिपूर्ववदेङिपरत्वेवसिद्धेः प्रेजतइति एजृदीप्तौ कम्पनार्थस्तुपरस्मैपदीप्रेजतिनियोगेःवधारणमिति निर्धारणमित्य

र्थः तदुक्तम् नावलूकैर्यदाहयःपरस्परस्यगोचरः एवस्त्वविषयोवदेलियमेयघरामवेदिति अस्यार्थः अनवक्लृप्तौ अनिश्चयेयदाएवकारोहयःसपररूपस्य

स्वयत्नेनोरदाभ्यामित्यादिसूत्रेणैवसिद्धेनत्वरतिसूत्रेरवर्णरीतीति द्वित्वनिषेधप्राप्तिः तत्रत्वचःशरत्वादिद्वित्वनिषेधेनयनद्वित्वेनेन =

यद्यामत्वर्थीयेनिप्रत्ययान्तसईरिनशब्दस्य पूर्वकृदेशेन ह्रस्वन्नईरशब्देन सुशब्दस्य समासः तदा ईरिणीतिइन्प्रत्ययान्तस्य पक्षेऽपि नरशब्दात्ताह शब्दसमासेन भवति ग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपर्याय भिरिन्शब्दस्य वृद्धिरित्यर्थः =

अनचिचेतिसेन =

नतथात्वमिति =

त॰बो॰

१२ अनवकॢप्तौ यदाह इति

१८

विषयः यत्तु नियमे निर्धारणे हेतुः स इह देर्विषय इति येन नियोगेन वैवमहुस्तिशाचां अन्ये स्थितस्य प्रसङ्गोदाहरणस्यानुपपत्तेस्तथा नियोजनं नियोगो व्यापार इति व्याचख्
नैते यं यदेवस्वर्ज्वलने शरीरं मम मे वजन्मान्नरपानकानामिति लौकिकप्रयोगाः तपस्तपःकर्मकस्यैव लङः शाकटायनस्यैवेत्यादिसूत्रप्रयोगाश्च न सिद्ध्येयुः उदाहृ
तत्र त्रिसोकविरोधश्च स्यात् अवधारणमिति व्याकुर्वतां तु सर्वेष्टसिद्धिः अचोऽन्त्यादिटि अचश्शति निर्धारणे षष्ठी जातावेकवचनं तदाह अचां मध्य इति शकन्ध्वादि
ष्विति शकन्ध्वादिविषये तस्मिन् अनुशब्देन परस्परं वाच्यमित्यर्थः अतएवाह तच्चटेरिति यदित्वादित्यधिकाराददकारस्यैवेष्येत तर्हि मनीषायां तं जलिरिति न सिद्ध्येत् केचि
त्तु मनःपतञ्जल्योः पृषोदरादित्वात् अलोपः कारस्यैव पररूपमाहुः शकानां देशविशेषाणामन्धुः कूपः शकन्धुः कर्कोणं राज्ञामन्धुः कर्कन्धुः अरतीत्यटा पचा
द्यच् विराष्ट्र कुलस्याटाकुलटा यदितकुलमटतीति विग्रहे तत्र दाकर्मण्यणि ङीपि कुलटीति स्यात् ईषां दण्डे ईषगत्यादिषु ग्राभ्यां ईशोऽक्षहलस्य मध्यभूतस्य ईषा मनस ईषा म
नीषा हलस्येषा हलीषा लाङ्गलदण्डः पतन् अञ्जलयोः अस्मिन्न संस्कार्यत्वादिति पतञ्जलिः मार्त्तण्ड इति पररूपेणानेन मृत एड इति सिद्धे तत्र अल्पादि वृद्धिः प्रश्न मार्त्त
एड् सा स्यात् पुनर्मार्त्तण्ड मारदित्यादिषु तदीर्घे स्यात् समरतीति भावः केचित्तु सवर्णदीर्घमेवाहुः सर्वोऽपि वैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः ओत्वोष्ठयोरिति अकार
स्य ओत्वोष्ठयोश्च एकत्र समासे स्थितेः समासेऽपि प्रवर्तते तेनेह न द्वयलस्तोष्ठ्यण्तरति शिवेहीति न उपिवच असमयसवर्णदीर्घे कृते पश्चादाड्गुणे च सिद्धमिरे
तत्किमाङ्ग्रहणेन सत्यम् पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति दर्शने धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं गुणे कृते वृद्धिः स्यात् तन्माभूदित्याङ्ग्रहणम् अव्य
क्तानुकरणस्यातइतौ यद्यप्यनेकाच्त्रादिति सङ्गादन्तरस्य तु वर्णस्य न ग्रहणमिदं प्रत्याहृत्य शक्यम् तथापि पूर्वसूत्रेऽनतिपरकरणात् ह्रस्वाकारस्य ग्रहणमिदं तत्र शङ्का
धिकारवशाच्च प्राप्यात् अव्ययग्रहणमिति व्याख्यानेन शक्त्यादिति पुनरस्यानोषदणं कृतं अव्यक्तग्रहणं व्याचष्टे ध्वनेरिति अनुकरणस्येति परिस्फुटाकारादिवर्णस्ये
ति भावः तस्य चानुकरणे न किंचित्साम्येन बोध्यम् पररूपस्यास्यानित्यत्वेऽपि संहितायामविवक्षितायां तदभावात् आह पटत्करोतीति नानुकरणत्वादि अयंभावः वि
ये यमेदेवाकूमेदास्संभवन्नामकवाक्यतायान्तेदयोगात् तत्वास्य मित्रस्यानानुकूलाविलम्बस्य च पदकवाक्यत्वलाभाय आकूल् भिन्नत्वात् प्रयत्नस्य सवर्णमित्यर्थे अनुपये
ते अन्तत्ल् भिन्ने तत्र परस्परं निरूपितं तुल्यत्वं विवक्षितम् आस्यप्रयत्नकौ याव अनुकूलौ तदुभयभिन्नत्वं विवक्षितम् तथा च योः ह्रस्वदीर्घयोः आम्लकौ वर्णौ येन वर्णेन ता ह
षेन तुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभयं मिथः सवर्णं भवति तथा येन हलात्तुल्यास्यप्रयत्नकं यद्धलं तदुभयं मिथः सवर्णं यदीर्घनाम्लकौ वर्णौ येन हलात्तुल्यास्यप्रय
तत्सतदुभयं मिथः सवर्णमित्यर्थः फलितः तत्सूत्रानेन नस्तत्र हि येन सवर्णसंज्ञायां सिद्धायामच्हल्स्ववर्णस्येति ग्रहणकशास्त्रं प्रवर्तते नन्वेतत्स्वागतौ नानुकूला
वित्वेनानन्तरेऽसमाप्तापि कानामेव सावर्ण्यं प्रत्युदस्यते न तु सर्वेषां तेन आदौ शकारयोः सावर्ण्यमस्त्येवेति तद्धारणाय आकः सवर्णे इत्यत्र शाचीत्यनुवर्तनं प्रकल्पि
ति यदातल्लक्षणमीविद्हितत्वं तत्पुरिकल्पनानानुकूलाविलम्बसंज्ञाप्रयाख्याने तेन तदा रहसवर्णस्तत्र आचीति नानुवर्तनीयम् दैत्यारि अस्मादोशुरो रत्नतरस्या १२
कारस्याल्तनेकृते ततःपरस्य सस्य रुः परत्वेन षत्वं स्यात् प्रश्नोषेण दीर्घहकारयोः सावर्ण्याभावे प्रश्ने आकारस्य हकारसवर्णत्वेन एत्वादिमाक्स्यादर
तत्समाधानार्थमाश्रप्राये निद्वन्द्वं कृत्वा सवर्णदीर्घेण दीर्घात्परस्तु नोपिप्रश्लिषात रतिक्लिष्टव्याख्यानं नाश्रयणीयम् विश्वपामिरित्यादौ दत्वादेरप्रसक्तिः

आकारस्य हेकारस्य वर्णे तत्र

अत्रसाहितो च अत्र

स्वराणाम् उष्मणां च प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावादिति सिद्ध एवायं पन्थाः । अकोऽकीत्येवेति अकोकि दीर्घ इत्येवेत्यर्थः । सवर्णमिति यथासंख्यसंबन्धेन दध्यत्रेत्यादौ
वनिप्रसंगाभावात् ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेयं लृकारस्य ऋकारस्य ऋकारपरत्वमस्त्येवेत्यप्रसंगाभावादीकारशकारयोः सावर्ण्यसत्वपि अचीत्यनुवर्त्त-
नेति नैव समीहितं रूपं सिद्ध्येतिभावः ऋति ऋ वा लृति लृ वेति वार्त्तिकं सूत्रस्थेन सवर्णपदेन योजयित्वा पठन्ति ऋति सवर्णे इत्यादि नन्वेवमकः सवर्णे इति सव-
र्णपदाकरणे वार्त्तिकयोः सवर्णग्रहणं कर्त्तव्यं सूत्रेत्वकीतिकर्त्तव्यमिति विपरीतगौरवात् कथमकोऽकीत्येव सूत्रवचमित्युक्तमिति चेदत्राहुः भाष्यकारैरेतद्वार्त्ति- न त्वद्व्यस्य मात्रस्य –
कद्वयस्य प्रत्याख्यानात्तत्रास्त्येव गौरवमिति तत्प्रत्याख्याने तूपपत्तिः लृकारान्तेषु विचार्यमाणेषु वर्णद्वयमात्रमिति एतेन दीर्घे प्राप्ते ह्रस्व ऋकारः ह्रस्वलृकारश्च एङः पदान्तादतीतः
विधीयत इति प्राचां व्याख्यानमाकरविरुद्धमिति ध्वनितम् एङः पदान्तादति अपवादोऽपवादः ङसिङसोश्चेत्यस्मात् आरभ्यादस्य परान्त्रविषयत्वेन लक्षणत्वेन राद्धपदान्ताद् इति
विस्पष्टप्रतिपत्तये रूढैव कृतमिति मनोरमायां स्थितम् केचित्तु पदान्तादिति नेदं दाप्यावश्यकमेव अन्यथा पदान्तादपि स्यात् ङसिङसोश्चेति सूत्रेणैव संबन्धि ।
अकारे परतः पूर्वरूपं चेत्तु ङसिङसोरेवातिपर इति नियमार्थं स्यात् तत्फलं तु हरयः गुरवः इत्यादौ पूर्वरूपप्रसङ्गो निरस्तः एङः किं दध्यत्र पदा-
न्तात्किं चयनं लवनं अचिन्न्वं अतीति किम् हरियेह विष्णविह तपरः किं वायवायाहि सर्वत्र विभाषा गोः यद्यपीह छन्दसीति प्रकृत्यत्तथापि यजुरस्यादि प्रक्रमात् नेति निषेधः वैति विकल्पो विभाषा –
छन्दस्येव संभाव्यं तथाप्युनः सर्वत्रेत्युक्तं तथा च लोके वेदे चेति एङः पदान्तादतीत्यतः अनुवर्त्य एङ इत्यस्य गोरिति व्याख्येयम् तेनेह न चित्रग्वग्रम् प्रकृतिभावः इति एतच्च कैयटेनान्तः
पादमिति सूत्रान्तरकृतेष्टत्वेनालभ्यते नान्तः पादमिति पाठे तु सर्वत्र विभाषेति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विभाषा निषिध्यते त्वत्र धेयम् निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फ-
लितः सत्यपि पूर्वरूपमेव कल्पत इति मनोरमायां स्थितम् अवङ् स्फोटायनस्य स्फोटायनं परायणं यस्य सः स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणः तस्य स्फोटायनस्य अवङ् एङः पदान्त-
६१७५ ङकोः ...सीलस्यार एङः पदान्तादतीतः
गोरिति व्याख्येयम् अगित्येव सूत्रयितव्ये चितं विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम् अतीति निवृत्तमिति अन्यथा गवेशः गवोपरम्यादि न सिद्ध्येदिति भावः अ-
विपरस्पर्श्चीत्यनुवर्त्तते अतीति निवृत्तमिति अन्यत्र व्याख्यानमेव शरणम् गवाक्ष इति गवां किरणानामक्षीवेति विग्रहः अक्षोणादर्शनादित्यत्र समासान्तः वा-
नायने तदोर्घत्वं सूत्रे लोकात् इन्द्रे च आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदम् इदं च सूत्रं यत्नं शाकम् अन्यार्थस्वीकृतेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनैवेष्टसिद्धेरित्याहुः सूत्रस्य
प्पत्ति सूत्रादव्यवहितत्वे पूर्वेप्यप्रकृतिभावस्य विधानमूलत्वस्य केचुपायेन दर्शयन्ते स चाप्यपाठ एव सर्वत्र विभाषा गोरिति प्रकृतिभावस्य प्रयोगवारः स्वरात्वादित्येके अन्ये
त्ववङ्स्फोटायनस्येन्द्रे चेति सूत्रद्वयं प्रकृतिभावप्रकरणपतितमपि तद्विलंबितमित्थं व संधिवत्कार्यं तत्त्वाभ्यां तत्वविधानात् न चावङः सूत्रस्य प्रकृतिभावापवादत्वे
नोत्सर्गापवादरूपत्वात् तत्प्रकरणस्थत्वं सत्यपादं अवङादेशानुवृत्त्यर्थं तदन्तरूपं गिनस्येन्द्रे चेति सूत्रस्यापीति वाच्यम् पूर्वरूपापवादत्वस्याप्यवङ्सूत्रस्य सम्भवा-
त्वात् एतत्प्रकरणपाठस्य गोशब्दानुवृत्त्यर्थतया चरितार्थत्वात् एवं च सूत्रलेख्यप्रकृतिभावप्रकरणहिरेतत्सूत्रद्वयं लिखितं तद्युक्तं तत्वेन सर्वत्र विभाषेति सूत्र-
मपि तत्रैवेति स्थितस्य गतिर्बन्ध्या इत्याहुः प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् प्रकृतिभावं प्रतिपत्तेनाभिद्धः प्लुतमन्त्रापप्रकृतिभावविधिसामर्थ्यात् अचि किं जानु उजानु उजः प्र

त॰बो॰
२५

ह्रस्वेपीह सवर्णदीर्घः अचीत्यनुवर्तमाने ह्रस्वविग्रहणमादेशनिमित्त एवाचि प्रकृतिभावस्तेन ह्रस्वापि एकादेशः स्यादेव जान्वु अस्य रुजति जान्वस्य रुजति
इहमयञ्जनइतिपाणिनिके वकारेण जान्वस्य रुजति एहि हास्य इति दूराद्धूते चेति स्वतः प्राचां तकलाए हि रम्बदाह तंतदसत वाक्यस्य टेरित्यधिकारात् ह्रस्व
सत्र्वितोमाभूदिति अयंभावः हरीशः शाविद्यादोऽत्र तत्प्रगृह्य स्यैतस्यावकाशं चक्रीअत्रेत्यत्रेकोऽसवर्णइति ततश्च हरीएता वित्यत्र परत्वात्ह्रस्वसमुच्चित
एवस्यात् नित्यत्वहल्लोपेन कृतेन तत्सामर्थ्यात्परमपि बाधतइति चक्र्यत्रेति इह स्कोरितिकलोपोनयणः कार्यकालपक्षेवहिरङ्गपरिभाषया असिद्धत्वात्स्थानि
वद्भावाच्च पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदिति तन्नास्ति तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वक्ष्यमाणत्वात् पार्श्वमिति पर्शूनांसमूहः पार्श्वाणस्वत्वात्यइति
णस उगुणस्त्वं नसितिचेतिपदत्वस्य भत्वापवादत्वात् अत्यकः ब्रह्मन्नृषिरिति न उभयस्यैव सत्रमस्तु दधिअत्र नीमादावि कोसवर्णइत्यनेनैव प्रकृ
तिभावसिद्धेः मैवम् होऽत्र अकारे इत्यत्र प्रकृतिभावार्थमग्रहणस्यावश्यकत्वात् एतेनाकोऽसवर्णइत्येकमेव सूत्रमस्त्विति शंकायानिरवकाशएव उक्तदो
षानतिवृत्तेः सन्नम्बीणामित्यत्र न समासइति निषेधाप्रवृत्तेः नसमासइति निषेधवार्तिके हीकोसवर्णइति स्त्र एव न तु अत्र त्यकइत्यत्रेति सिद्धान्तः अन
एवाह समासेप्ययमिति एवंचऋत्लवर्णयोरिति पूर्वोक्तोनिर्देशः संगच्छते प्रत्यभिवादे इहप्रत्यभिवादस्ताहेनाशीर्वचनमित्युच्यते अस्मदेकिम् अभिवादयेत
घजकोहम् भो आयुष्मानेधि तघजक आयुष्मानेधीति अश्लेः सेहि न्युसोसिरेतं उफलयोरेधि अस्तोर्ल्लोपः नामगोत्रंवेति गोत्रस्योदाहरणमभिवादयेगार्ग्योऽहं भोआ
युष्मानेधिगार्ग्यइत्यादयम् दूराद्धूते च हूतमाह्वानं तच्च संबोधनमात्रोपलक्षणमित्याह दूरात्संबोधनइति उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति सक्तूपिबेति
गुरोरनृतः अनत्यस्यापीति अन्यत्रचंति यद्यप्यस्य गुरोः सुतार्थाविधिराह इत्याव्याख्याने तन्न हि गुरुस्थानिकस्तुतानामेव पर्यायतास्यात् तथाच्हदराद्भूते चइति लक्षणं
त्रेणलघोहेः स्थाने विहितेन सुतेन सह युगपत् प्रयोगः प्रसज्येत तस्मादपि पाहुः गुरोरवृत्तेः सूतार्थस्यैव व्याख्यानतयम् देरिति प्रकृतत्वादिति देवदत्तेति वाक्य
त्वसयत्ते अस्यादिरेहीतिश्राद्वावाध्यः एवमग्रेपि सर्वः सुतोविकल्प्यतइति एतेनदैपायनोविरहकातरआजुहावपुत्रेति भागवतं व्याख्यानेद्युतस्यैव कल्पिकत्वा
त आ दः प्रयोग इतिश्रीधराचार्योक्तिस्त्वनादर्त्तव्या विसृत इत्वमनोरमायामनुसन्धेयः यणादिकंकरोतीति अत्र नव्याः यद्येवं अग्नीइति विसृतइति इत्यत्र प्रहृया
प्रयप्रकृतिभावं बाधित्वापरत्वादनेन यणादिकार्यं स्यान्नत्वा वक्तरणप्रयोजनं यणादिकमेवस्यात्तस्मात्तेन कार्यं प्रकृतिभावं न करोतीत्यर्थइति प्राचां व्याख्यैव ज्या
यसीति एवंचेकोयणचीत्यत्रइग्रहणस्यैव यथा शङ्कापि नास्ति तथाहि तत्रेग्रहणाभावेपि ह्रस्वस्यपि ति कृतितकुदी क्षीहित्यतो ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्ते यदिपेति यण
विधानात्र व्यञ्जनस्य भवित्यतिह्ल नस्यत प्रकृतिभावेनैव भवितव्यम् एचो तपादयोपवादान्तरत्यादौ उपेन्द्रः हरेन्सेकनमित्यादौ वा गुणः हरिहरेचीतिवाधकेभवि
ष्यतः यथासत्यपिरग्रहणेऽग्नीपारस्यादौ सवर्णदीर्घत्वं बाधकमतोनार्थइग्रहणेन न तथापि दधिकरभोरु इतिसतनुरितिविनुदिव्यत्रेत्यादौ वस्तुतवडुपस्थितेरैचाऽव
मणस्ये निप्रकृतिभावनिषेधेपाभ्यां यणादिकार्ये विधानात् सुतस्यास्यणनस्यात् ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्तो तव्यंजनस्यस्यात्तस्मादिग्रहणं व्यर्थमिति नशङ्क्यं तेषां २५

ईदूदेदिति द्विवचनविशेषणं अतईदूदेदन्तं द्विवचनं बोध्यम्

अत्र एकारस्यादि वचनसंज्ञास्ति किंतु द्विवचनस्य एदन्तत्वम् =

किन्नमित्याह : अन्येति ग्रहणस्य प्रयोजनाभावमप्याह : इकोयणचीत्यविषयत्वात् यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूत् किंचान्यत्प्राप्नोति इकोऽसवर्णे इति प्राकृतलमेव च य
इकं न समासे सिद्धिति चेति तदनेन संगृहीतं भवतीति विरहीति विम्बिति लोऽन्ते हीत्यत्र अनस्यापि प्राप्त्याद्यानयोरित्यनेन स्वतः उभयत्र विभाषेति इतिशहे पर
तः पूर्वेण प्राप्ते ऽप्राप्ते चारम्भादिति भावः ईदूदेदन्तमिति अत्र विशेषणेन तदन्तविधावप्यत्र यणं किं पचेते रमाविति यथास्यात् हरीविष्णू इत्यादि एकादेशस्य परा
दिवद्भावाश्रयेण ईकारादीनां द्विवचनत्वात् ईदूदेद्रूपं द्विवचनमित्युक्तेऽपि प्रगृह्यत्वं सिद्धमिति बोध्यम् द्विवचनमिति संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति
स्वप्निदन्तमिति अन्तग्रहणाज्ज्ञापकात् तेनेह न कुमार्योर्वध्वोरागारं कुमार्यगारं वध्वागारं द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्यादिति व्याकुर्वतः प्राचस्तु नेदं सिद्ध्येत् हरीएता
विति इह ह्रस्वसमुच्चितः प्रकृतिभावो न त्वत्र प्रगृह्यात्र नित्यग्रहणादित्युक्तम् अत्र ह्लिकारेण मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते
नीवेत्यदाहृतं तत्तदमनित्रयाणुक्तत्वादप्रमाणमिति केचराद्यः एवं स्थिते मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ ममेति भारतप्रयोगं समर्थयते इवार्थे इति वशब्दस्य
इवं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययमिति मेदिनी ववापयातथैवैवं साम्प्रेरस्मरः कादम्बर्यां तदत्रानिवपंकजानीमादिप्रयोगदर्शनाच्चेति भावः अदसो
मात् इदूएकारो नानुवर्तते असंभवादित्यभिप्रेत्याह ईदूताविति अदसः किं शम्यत्र नत्रकारान्त ह्रस्वार्थोपस्थितोफले वा अमू आसाते इत्यत्र एवं वैव सिद्धे अमू
त्वस्यासिद्धत्वेपि कारान्तत्वादित्यत आह रामकृष्णाविति पुंसि सर्वेणैव सिद्धमिति ओकारान्तत्वादिति भावः अदसो मात इति सूत्रे प्रतिलमन्त्वं मीत्वं च नासिद्धं मारम्भसामर्
थ्यादिति अमुकेऽत्रेति स्त्रीलिङ्गे द्विवचनस्य त्वत्र्वस्त्रेण प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभाव एव अमुकेऽत्र एकारोऽप्यनुवर्तेतेति तथा चेकारान्तत्वसिनामर्थग्रहणफलकं माह
हणमिति भावः शे छान्दसमपीदं सन्दर्भशुद्ध्यर्थमुक्तमित्याह : अस्मे इति अस्मभ्यमित्यर्थः सुपांसुलुगिति भ्यसः शे आदेशः शेषे लोपः निपात एकाजनाङ् नि
पातः किम् अन्तर्तेऽः अः हे अ आ गच्छ हे आ गच्छ अत्र प्रगृह्यसंज्ञामाभूत् एकग्रहणाभावे येन विधिरिति सूत्रात् तदन्तलाभे प्रेत्यमित्यत्र स्यादन्ते केमेकेति एकाजिति
तनबहुव्रीहिः उक्तातिप्रसङ्गात् दवस्यात् अतः एवं कालेकेति कर्मधारय एव तन्न निपातो जनाङिति सूत्रे हलन्तस्य सतापि प्रगृह्यत्वे प्रयोजनाभावादजन्तप्राप्तेः
जग्रहणसामर्थ्यादजूपस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वसिद्धेः किमेकग्रहणेनेन च प्रशेस्तीत्यादौ हलन्तस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावात् नोरोरितिरोऽत्वेन स्यात् अतोऽन्यग्रह
णसामर्थ्यसुपतीणमित्येकग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् प्रगृह्यसंज्ञाप्रतिरूपत्वस्यासिद्धत्वात् यो रेफान्तस्येन स्यच प्रगृह्यसंज्ञायाश्च भावेन दोषाप्रसक्तेः नचसान्तस्य
कृताप्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन रेफान्तस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावाद्युक्ताभावप्रसङ्गस्तदवस्थ इति वाच्यम् प्रगृह्यत्वाप्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि रुत्वस्यासि
द्धत्वात्प्रकृतिभावाप्रवृत्तेः सकारान्तस्य तु न किंचिदपि सिद्धकार्यं स्यात् प्रयोजनं प्राप्नोति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत नचाज्ग्रहणसामर्थ्यादजन्तस्येव प्राप्तेत्यादिति
पातस्य प्रगृह्यसंज्ञा स्यान्न तु जूपनिपातस्येति वैपरीत्यशंकानिवारणार्थमेकग्रहणमिति वाच्यम् अभ्याज्ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेर्व्योहरतिमगरस्यादिनिर्देशा वि
रोधाच्चोक्तशंकायाअप्रवृत्तेः किंच निपातो जनाङिति सूत्रेऽपि नाङिति प्रतिषेधसामर्थ्यान्निपातस्य विशेषणत्वाभ्युपगमेन तदन्तविध्यप्रवृत्त्या निपातस्य योयोचसमप्र

यदुअजन्तस्य संज्ञा स्यान्न हि अज्ग्रहणं जन्तलाभादेव प्रगृह्य
संज्ञाभावादनजूहलस्य वैयर्थ्यापत्तेर्योकायानिरवकाशः =

तत्रा॰ वयवानामपि द्विर्भवति=

त॰को॰
१८

अस्यार्थस्य लाभादनुपसर्गस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वं सिद्धमिति नास्यैव प्रयोजनमेकग्रहणस्य नन्वेवमपि समुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमावश्यकमेव अन्यथा अउअ।
पेहि इत्यत्रैकाज्झल्विवचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यान्नावयवानामिति च समस्यैव प्रकृतिभावः स्यात् न तु पूर्वपरयोरिति चेन्न अनित्यैकत्वस्य विवक्षायेऽस
मुदायनियमसंभवात् समुदायसंज्ञयावयवानामननुग्रहे ऐकाज्झल्विवचनन्यायस्याप्रवृत्तेरेकस्मिन्निपातसंज्ञाविधानसंभवेन निपातसमुदायस्य निपा
तग्रहणेनाग्रहणाच्च अत्राङ्भाष्यकारः अत्र समुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति वर्णग्रहणे व्यक्तिसंख्या न विवक्ष्यते किं तर्हि जातिरेव नि
र्दिश्यत इति तेन हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वाद् ह्रम्भ इच्छ धिप्सतीत्यादि सिद्धम् हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु योऽत्रैकः समीपो हल् नकारो न ततः परः सन् यस्मात्तु परः सन्
भकारान्नासाविकः समीप इति कित्त्वं न स्यात् ततश्च न लोपो न स्यात् वर्णग्रहणे तु एकसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमाश्रित्य प्रकृतिसूत्रेऽपि एकाज्ग्रहणमकर्तुं
शक्यम् अत एव मनोरमायामनाङिति पर्युदासेनैवानुपनिपाते लब्धे निपातग्रहणस्य तु उत्तरार्थस्य प्रतिपन्नार्थमिदं वक्तव्यमिति निपातग्रहणस्यैव प्रयोजनमुक्तं न
त्वेकाज्ग्रहणस्य अत्र नव्याः यदुक्तं मनोरमायाम् अनाङिति पर्युदासादित्यादि तच्चिन्त्यम् ओत्सूत्रे भाष्यकारैः प्रसज्यप्रतिषेधस्यैव स्वीकृतत्वात् न च तत्प्रभेदाभा
वात् सौहित्यादन्मात्रं भाष्यमिति वाच्यम् अस्मादेव भाष्यवचनात्तत्प्रभेदोपस्थितिसूचकत्वात् तथाहि अतन्तेः अ अकारो वासुदेवः स्यादिति वचनात् इ हिशब्दो
वा अनेनाशब्देन समाहारः मर्यादाभिविध्योरित्याङोऽव्ययीभावे समर्वणादीर्घे अव्ययीभावश्चेति नपुंसकत्वात् ह्रस्वत्वे सोरम्य अमि पूर्वत्वे कृते अमिति रूपं भाष्यकृत्संम
तं तथा रण्णे निष्ठायामितः वेजस्तु निष्ठायां संप्रसारणे ऊतः ओङ्तः धूतः मूत्रतः ओत इत्यासम्बुद्धिर्निती पानामितिवत्समासः पञ्चतत्सममतत्र पर्युदासपक्षेऽ
मिर्वीपणानुनसिद्ध्यति अशाह्नस्याङ्भिन्नत्वात्स्याद्विवक्षावेन निपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वात् प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण तु सिध्यति तस्याङ्त्वेन प्रगृह्यत्वनिषेधात् नैवं
ताहशप्रयोगो प्रमाणिकः इति वक्तुं युक्तं प्रकृतभाष्यस्यैव प्रमाणत्वात् अन्यथा हि भाष्यकारोक्तिमात्रावलम्बनेन तत्र तत्र प्राचां ग्रन्थानामधिक्षेपाय भवतां प्रवृत्तौ यो
व्याहन्येरन्निमाङः आङ् वर्ज इति निषेधपक्षे तु प्रगृह्यः स्यादित्येतदुक्तमिदं दृष्टव्यं वर्ज्यत इति वर्जः वृजेर्ण्यन्तात्कर्मणि घञ् वर्जनीय इत्यर्थः आङा न भवतीति या
वत् आपवमिति एवं प्रकारान्वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतकोऽयमाकारः वा का स्मरणयोरित्यादि अत्रायमाशयः ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः एतमा
तं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङिदिति भाष्यस्याङिन्नत्वे एव तात्पर्यं लाघवात् अन्यस्याङित्वेनार्थसिद्धेः ईषदर्थं इत्यादिस्त्वेकदेशानुवादः एवं च अ आ आप
इत्यत्र सम्प्रत्यर्थवृत्तेरप्याकारस्याङित्वादाङोऽनुनासिकश्छन्दसीति प्रवर्तत इति ओत् निपात इति किम् देवोऽसि वायवायाहि संबुद्धौ ऋषिर्वेदः तदुक्तमृषि
णेत्यादौ तथा दर्शनादित्यभिप्रेत्याह अवैदिक इति संबुद्धौ किम् गवोरिति अत्र परत्वाद्विकल्पोऽमा भूत् नचोदिति सूत्रस्य निरवकाशत्वशङ्का गवोरित्यस्मा
दोत्सूत्रस्य सावकाशत्वात् इतौ इति किम् पटो अत्र अनार्षे किम् ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् उञः निपात एकाजिति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति वात्रा १८
नुवर्तते तदाह इतौ वा आयुक्तमिति इह उञ् ऊँ इत्येकमेव सूत्रं योगविभागेन व्याख्यातम् एकसूत्रत्वे तु उञ इतौ ऊँ शाकल्यस्येत्यर्थात् ऊँ इत्येव स्याच्छाकल्यम्

वर्णोऽत्र हलो व्यक्ति
त्वेन विवक्ष्यते

प्रयोगभेद

प्रयोगभेदं दर्शयति

अन्यथा स्यादाङः
वर्ज इति =

पूर्वमित्यनामस्था: ३
दार्शी त्वेवं मन्यसेऽत्यर्थ: =

तेसिद्धमिति अन्येषां तु मते निमित्तं प्रगृह्य इति उशति इत्येवंरूपं सिध्यति विशीति रूपं तु न सिध्यत्येवेति ध्येयम् ॥ ऊँ अनुनासिक इति तेनाऽस्मिन्नयं यरोऽनुनासिक इति विक-
ल्पः अपदेशात् ततूं इति पठसिद्धे ततूं इति वानहीर्घमिमादिं एतदर्थमेव ततोऽनुनासिकग्रहणं अन्यथा यरोऽयमनुनासिकोऽपि वा वक्तव्यः घचोऽचः सेवा वक्तव्य इति ...
त्व यथासंख्यप्रवृत्त्या अस्मयेतन्नेमादिसिद्धावपि चिन्त्यम् एतत्सूत्ररीतिरिति न सिध्येत् कृत्स्नेजन्तः उः मुणि नयमिस्यादि निर्देशाश्रयणेन प्रतिपन्नेगोरत्वम् वस्तुत-
स्तु यरोऽनुनासिकेऽजमवेत्यवसत्रयितं शुक्लमिमाऽङः प्रगृह्यमित्यनुवर्तनेनाह प्रगृह्यश्चेति नत्वदीर्घोच्चारणसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावसिद्धेः किमनेन प्रगृह्याश्रयणेने
ति चेदत्राऽऽङः प्रगृह्याप्रगृह्ययोर्द्वयोरप्युनोऽादेशापत्तौ प्रगृह्यादेशे प्रकृतिभावादिष्टसिद्धौ वर्णग्रहादेशस्यानुनासिकोऽवकाशः स्यात् तदाऽरणाय प्रगृह्यत्वाश्रयणमिति
अोदेशस्य स्यानिवृत्तेनोऽाङ्ङुन्न इति प्रगृह्यत्वविकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं तदाश्रयणमित्यन्ये यदि तु प्रगृह्यमित्यस्य स्यानि विशेषणं तत्सीकृत्य प्रगृह्यस्योजः ऊँ इत्ययमादे-
शः इति व्याख्यायेत तदा दीर्घोऽनुनासिकोऽपि च प्रगृह्यश्चेत्तन्निरूपिस्वरूपकथनमेवेति बोध्यम् ऊँ इत्यत्र यदि प्रकल्पस्येतिनापेक्षेत तदा प्रगृह्यस्यैकोनिसमादेशः
स्यात्तत्रापि विति उँ इत्येतेद्वे रूपे स्यातां तस्माद्धा कल्पग्रहणाद्रूपस्याऽऽदेशाविकल्पे सिद्धे वीतिरूपाणि सिध्यन्तीति केयटस्तदाह ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् एतत्सिद्धवादि-
ति अत एवेदं वक्ते त्रिपाद्यां विधीयते प्रकृतिभाववाधनार्थं वेदिरिकोयणि त्यनन्तरं समय अजो वेत्येवा वक्तव्यत्वे यणा चाप्त्वं वर्जयिष्यत ईद्वतौ च ईदूत्तौ विति किम् शियः स-
त्येमियोऽग्राभवति अग्निशाद्यास्त्वरस्याः सन्नम्याः स्वपां सत्यागिमाद्भिरादेशः पदकाले प्रगृह्येत्त इति शास्त्रप्रयोगस्यनियतत्वेन इद्धाविपदकालं इति शाब्दप्रयोगप्रसं-
गः स चानिष्ट इति बोध्यम् सप्तमीग्रहणं किम् धीतीत्यादुती धीत्या मत्यास्त्वल्पादेशतिप्राप्ते तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णदीर्घ ईकारः ततो कः सवर्णदीर्घ इत्येकादेशः
न विद्यत्सुपांस्त्वलुगिति लुक्कृत्स्नवर्णापत्तेः सोमोगौरी इति वातप्रमीत्यत्र यदी प्रासत्कन्न्या इत्युदाहरणे सत्यपकारात्सलौकिकोदाहरणाभावात् उभयोरपि
वेदयोरुदाहरणमुक्तम् मामकीनत्र इति यद्यप्यत्र संहितायां प्रगृह्यप्रयोजनं नास्ति तथापि मामकी इति तनुरन्नीतिपदकाले तदस्यैव सीयांतन्त्रः तेनाधमानामि
त्यत्र तु संहिताकालेप्यस्ति तथापि स्मरणकइतिप्रकृतिभावेनापेतत्सिद्धम् कुन्दसिरूपान्तरस्यापादयितमशक्यत्वादिति बोध्यम् सप्तम्यालुगिति यदिधीत्यादावि-
दविभक्तेः एवं सवर्णदीर्घत्वे सवर्णदीर्घ एकादेश इतिव्याख्योयेनतदापकादेशं वाधित्वा परत्वादाक्षत्वाच्च आणेन घाऽस्याद्धेऽरामूच स्यादितिभावः अर्थग्रहणं कि-
मिति वाप्यश्वस्यादावपि सप्तम्यर्थोऽस्त्येवेति नार्थार्थग्रहणेनेति प्रश्नः अर्थान्तरोपसंक्रान्त इति वाप्यश्व इत्यत्र योवापीशब्दः स तु वाप्यधिकरणकद्रव्योपसंक्रान्तः
सोमो गौरी इत्यत्र गौरी शब्दस्तु सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नः न तु सतदधिकरणकद्रव्ये सम्भावादिति भेदः अणोऽप्रगृह्यस्य अण इति किम् कर्त्रर्हत् अत्र सन्धिरि-
ति ऋत्वं चुत्वं वात्र न कृतं ॥ इ स सन्धिः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमतएवानुस्वारस्याप्यनुवृत्तादिति निर्देशोऽप्युपपन्नः । सोऽमुनास्तु सोरिति समाहारद्वन्द्वः
सोऽत्रैवं पुंस्त्वं एवं शुद्धरित्यपि बोध्यम् श्चुनेति सहयुक्तेऽतिस्वरेविनापितद्योगं तृतीयेति वक्ष्यमाणत्वात् तृतीया योगे इति एतदर्थादारलभ्यम् अत्र स्थानादे-
शयोर्यथासंख्यं निमित्तकार्यिणोस्तु न स्यादिति ज्ञापकात् यथासंख्यसूत्रमिदं नोपन्यस्तम् स्यानेन्तरतमः इत्यनेनापि इष्टसिद्धेर्नात्यन्तावश्यकत्वात् ।
हरिश्शेतेरति वाप्तीतिपादिक द्विसर्जनीयस्य सः तस्य शेन योगेन शः चवर्गयोरोऽरामश्चिनोति तवर्गस्य तु चवर्गयोगे स्ति दिष्टादि शेनयोगे तस्य नहि ब्राह्मा

सतीं

धीती मतीं धोरे

यद्यपिप्र प्रगृह्य यो जनना सि सप्तम्याः

यमि

मेधवि

सोऽमु

श्चुना सह इत्यादौ योगेनो श्चुयोगे इति यथा संबन्धे

तो स्थाने

तो

स्तादिति निमित्तस्य तवर्गकार्येगे निषेधार्थं विशेष स्पष्टार्थ निसापेक्षत्वात्

निःसंदिग्धतायै=२ जयन्तप्रयोगे=१ नपदान्ताद्धृस्वामित्यादित्यान्=
सूत्र: शुनादिति किमर्थम्= नेः धीमतः=

सूत्रत्वषत्वजश्त्वयोः प्राप्तिः
पदत्वाभावात्=२

प्रयोगे=१ यथा

यत्र विकृतरूपरछेतोनङ्ः

न. चे:
१५

15

घुदाहरिष्यति ॥ स्यात् नेति किं ओ विति चानुवर्तते तेन तृह् तवर्गस्येत्यादि जयन्तमित्यादि व्याख्यातृ निर्देशे निःसंदिग्धत्वेन बोधनाय ग्रन्थे तिष्ठ त्वं जरन्वेचनकृत्ने

नयास्तु लक्षपि नकृतमिति परिहारसंभवाद्वर्गान्त्येभ्यो दाहरति विष्णुः प्रस्मरति विष्णुर्गतौ प्रक्लृतीयायाम् यजयोश्चेत्यादि नानङ् कुर्वोःसङ्गिति स्थश्रातेन ङे

ङित्वाद्गुणाभावः प्रत्येकस्त्व प्रभेवासन्नेलिनिर्देशात्संप्रसारणाभावः ननु नमङणनानां नासिकास्थानाधिक्याद्गेषाप्येषु तर्भिः सदृतल्यस्थानत्वाभावेन ।

सावर्ण्याभावाल्लोऽस्तुनेति तु शहनेन नकारेण गृह्यते किं तु स्ववर्गाश्चत्वार एवेति विष्णुः प्रस्मरत्यत्र स्तु वा प्रसक्तेः किमनेन निषेधेनेति चेद् वाङ्ः प्राप्तिरिति निषेधा

त्रिकादेव तल्यास्यप्रयत्नमित्यत्रास्य ग्रहणेन नासिकास्थानभिन्नतालव्यादिस्थानं गृह्यते तस्थानतुल्यमेवेति तुल्यशहेन पंचमस्यापि ग्रहणात् स्तुत्वप्रसक्तौ

निषेधोऽयमावश्यकः एवं च तोलीति तुशहेन नकारस्यापि ग्रहणात् विद्वांल्लिखतिरस्यादिसिध्यति न च निमित्तकार्यिणोर्यथासंख्यनिरासज्ञापकमित्युक्तौ

वान्ते नैवाध्येवतेकथमकार्येज्ञापकं भवेदितिवाच्यम् तुशहेन नकारग्रहणे सिद्धेऽदित्यथासंख्यनिरासे निनेज्ञापनीयेत्सम्भवज्ञापनेबाधकाभावात् नापि तुल्यास्यमि

त्यत्रयत्किंचित्स्थानतुल्यत्वविवक्षायां वर्गपंचमानामपि वर्णानाम् परस्परं सवर्णत्वं भवेदित्याक्रोशो हरलोऽस्तु न वा प्रसक्तो शादित्यारम्भाद्वक्ष्यकारमेत्नज्ञापकोऽयं किमर्थ

मितिवाच्यम् तथाहि सलिजमङणनानां परस्परसवर्णत्वे पद्मात्वं न पसीत्यादौ मन्तस्वारस्य पर सवर्णः वापदान्तस्येत्यतनुस्वारस्य ज्ञादयो पिस्यः तालव्यादिस्थानसा

म्याभावेपि नासिकास्थानसाम्यात् नापि तस्यास्यत्वमसन्नासवमिति वाच्यम् यंजादीनां परस्परं सावर्ण्यं न भवेत् तेषां नासिकास्थानसाम्येपि तालव्यादिस्थानसाम्याभावेनेह

नःस्थानकत्वात्तत्समत्वेन पसीत्यादिष्वनतिप्रसक्तः स्ववर्गीयैः सह तु जादीनां सावर्ण्यं स्यादेव नासिकास्थानाधिक्येपि तदन्यस्थानकत्वात्तत्समत्वं तस्मात्तेषामिति विद्वान्

ल्लिखतीत्यादीनि सिद्ध्यन्ति वर्णानां तु नासिकास्थानाभावेन समस्थानकत्वात् पंचमेन सावर्ण्याभावेपि न तु तिरितितापकाश्य यणो विनैवेह सिद्धिरितिवाच्यम् दे

गोरियही त्यादौ सवर्णदीर्घापत्तेरिकोः सवर्णे शतिशाकल्यादिनि प्रकृतिभावान्नाप्येष्वेकारान्नस्थानकत्वेन तेसवर्णतादेकारस्य तु रातारूपरोत्तं चैव विहतके

रणस्मर तस्मत्तेभ्योपि विहताव्यैतामामेवोत्तानोपिचेतिवचनात्सयलभेदेन सावर्ण्याभाव संभवज्ञापकोऽलो निहवारलो पिंतदृस्त्वन दस्व मिन्यात्रनो ले लिपरसव

र्णविधिना दकारस्य वकारापत्तेः वकारस्यौष्ठस्थानाधिक्येपि तदन्यस्थानसाम्येन लकारसमस्थानकत्वात् यदि तु वकारस्य दन्तोष्ठमितिसमाहारनिर्देशात्दोष्ठस्था

नात्तत्स्थानभिन्नमेव दन्तोष्ठस्थानमिति वकारस्य लकारसावर्ण्याभावात्तद्वित्यादौ नातिप्रसंग इति व्रुवेत् दृहित्वग्वा डुहेत्यादिना तन्ने न ड विधीयमानो यं क्ता स्यात्

कृ प्रउद्धृतीत्यत्र न स्यात् किं तु पुड्गेत्यादावेव स्यात् तथापि स्तेः पिबतीत्यादौ विधीयमानस्य रोष्ठस्य वस्येव ते स्वर्सवतीत्यादौ न स्यादुक्तरीत्या वकारस्योष्ठना

भावात् न च वस्योष्ठत्वे दंत्यत्वे च सति सेकत्वपि तिवो यदेशा ततस्त्रियादीनामेव ग्रहणं वर्णस्यान्तेपाम पिदन्त्यात्रसारितादितिभ्रमितव्यम् दंत्यः केवलदंत्यः न

तद्दन्तोष्ठत्वेऽपीत्यादेर्मूलएव वक्ष्यमाणत्वात् येत पालिनि शिक्षायां यमानुस्वारयोरेव नासिकास्थानत्वकथनादन्येषां स्थाने नासिका न भवति किं त्वग्रे नासि

कात्वं गुण एव नासिकाव्यापारेणोच्चार्यमाणत्वमात्रेण नासिकास्थानत्वकथने तु ङकारादीनामप्युक्तरीत्या नासिकास्थाननिरूपणे तेषां तत्कथनासंगत्यात्मादिवर

न्निं तेषामनेककृत्तापकायवयणो विनैवेहसिद्धिः ततश्च ङकारादीनां नासिकया सर्वदानुच्चारणात्तु नासिकत्वेगुणः सत्त्वेनि विशते पेति रूपादिना लक्षणलक्षितमत्वात्

नासिकास्थान भिन्नतालव्यादिस्थानस्य=

यत्किंचित्स्थानस्य नासिकास्थानस्य तुल्यत्वात्=

यत्र विकृतरूरछेनङ्=

प्रादिति सत्रम्=
यत्र नासिकास्थानभिन्नतालव्यादिस्थानवतां
एतन्नासिकास्थान भिन्नतालव्यादिस्थानवतः=

दीर्घप्रकृतिभावा नापत्तिरूप:

रात् दिति नासिकास्थानभिन्नतालव्यादिस्थानवतां सावर्ण्यज्ञापकम्

कदाचिदेव

अञमङणनानां त्वनुनासिकत्वं नाप्येति सर्वदैवोच्चारणादिति नयुक्तम्। किं तु यमानुस्वारयोरिव स्थानमेव नासिकेति स्थाननिरूपणे ञमङणनानां नासिका
चेमुखं च नत्वकारादीनां नासिका चेति यत्तूक्तं तत्र्यासस्य समस्तनासत्वमिति व्याख्यापां तदसत्यादौ तौलीति इकारस्य वकारप्रसंग इति तदापातनः तौलीत्यत्र
लकारद्वयनिर्देशादिति स्वीकृत्य लकारस्य लकारे परसवर्ण इति व्याख्यायामुक्तदोषाप्रसक्तेरित्याहुः ऊनाहुः इहापि कार्यनिमित्तयोर्यथासङ्ख्यं नतेः तौलीति
ज्ञापकात् सर्पिष्षममिति इत्यादौ नहि तत्र तिष्ठत्वम् यरो पदान्तस्येति किम् वेद्मीति प्राप्ति स्पर्शौ च रितार्थ इति प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेणेदमुक्तम् कम्
लग्गाति: तत्त्वन्नेनाइत्यादौ लकारवकारयोरनुनासिकप्रवृत्तौ बाधकाभावात् स्पर्शस्यैवेष्यत इति प्राचोग्रन्थानुरोधेन स्पर्शभिन्नेष्वप्यनुनासिकविधिर्न
प्रवर्त्तते अनभिधानादिति वा योऽयम् रेफेन प्रवर्त्तत इति यद्यपि व्यक्तिः पदार्थ इति पक्षे लक्ष्यभेदे लक्षणभेदात् अस्यां व्यक्तौ लक्षणस्याचरितार्थत्वात् रेफे
पि प्रवृत्तिर्दुर्वारैव तथापि लक्ष्यानुरोधेन जातिपक्षमभिप्रेत्येदमुक्तम् इकार निपातनादिति ननु यवादिगणे ककुदिति पठ्यते न तु ककुद्मदिति मतुप्
विधिर्हतथा च यरोऽनुनासिकोऽदुर्वारः न च यरोऽनुनासिकप्रवृत्तौ झयन्तत्वाभावेन झय इति मतुपो मकारस्य वत्वाप्रसक्त्या यवादिगणे ककुदिति पाठो निरर्थकः
स्यादिति वाच्यम् अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन झयन्तत्वानपायाद्गणे तत्पाठस्य सार्थक्यादिति चेन्नत्राहुः यद्यत्र ककुदः इकारस्य नकारः स्यात्तर्हि गणे ककुद्
नामित्येनैव पठेत् न तु ककुदिति मतुपः प्रकृतिभूतककुद्ग्रहणादिना तन्निपातनेपि यत्र दकारान्तप्रयोगस्यानिर्बाधत्वात् तस्माद्यरोऽनुनासिकोत्र न प्रवर्त्तत इति।
अन्ये त्वाहुः यद्विभेदतसोमतुर्थ इति संहितायाः पाठे तस्या विनिताः सर्वे दकारं प्रश्लिष्य भवेत्वे नाप्यवत्तसमाधातव्यम् तस्माविति दिर्वचनिर्देशास्तु दतपोः समाहा
रद्वन्द्वः कृत्वा रतेरेतयोगद्वन्द्वे कृते समुपपद्यत इति उदः स्था अनुस्वारस्य ययीत्यत्र समस्तमपि सवर्णत्वं हलं इहविग्रहा संबध्यते एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञा
नादित्यभिप्रेत्याह सर्वेसवर्णः स्यादिति प्राप्नोरीश्यपदाज्जादित्यत्र वर्ण्यपदाज्ञाज्जुपरतिव्याख्येयं तेनेह नमधेयज्ञात्यामितोविरपेरा विप्रकृतौ द्वयेरेकादिकः
प्रः तत्त्वमसीति प्राप्नोरीतिस्तूर्यंबाख्योमीतिपठनीयमित्यर्थः तञ्जाकेनेति तद्धृत्युणेत्यादयस्तु दाहर्तव्याम् मोऽनुस्वारः हलीत्यनुवर्त्तते परस्येति च तदाह मो
तस्यत्यादि हलिकिम् त्वमत्र किमत्र तस्यापदान्तस्य अपदान्तस्य किम् राजन्यादि आक्रंस्यत इति आङः उद्भूमतद इति तङ्ः स्नुक्रमोरिति नेट्। अनुस्वारस्याश्य
यीति स्पष्टार्थः अचि परे अनुस्वाराभावात् शान्तिपरसवर्णोऽनुस्वारान्तरतमो न संभवतीति कुर्वन्तीत्यत्रैव दृष्टान्तमित्याद्यावपि परसवर्णो विधयश्चेतः अ
न वदन्ति ईषद्धितत्वमणे विहितं स्वरणमितिभाष्यमतेयथीत्यस्य पार्थकत्वं स्वरकारमतेतदाकथपकमेव अत्राप्यान्तपाचमितादाव अनुस्वारान्तरतमः प
रसवर्णोऽनुनासिकः इकारस्याशीकारयाकारयोस्तत्तत्तेसावर्ण्यसत्त्वात् तत्स्थानेकृणं रोत्रेनेरमादाव अनुस्वारस्य वा पदान्तस्येति स्यादिति अंकितः अङ्कपदेन
हलोचेतितुरादिपत्राकः निहायांसटीतिलिलोपः परसवर्णेनङः अङ्कितलक्षणस्यमादाकः अनुस्वारे परसवर्णे नङः अंचितरति अंचेः पूजायामिति
निष्ठायामिटः नाचेरितिनलोपनिषेधः कुण्ठितरति कुविप्रतिघातेनकः नुमोऽनुस्वारेणपरसवर्णेनणः प्रान्तइति प्राप्तपप्रमतः वापदान्तस्यान्तेनिपातरा

माङ्गवधाय अपमनेऽदोऽय
ददिभ्य इत्यनेन ककुद्घ्नाम
इत्यमनोर्मस्यवत्वनिषेधः
कथं हृत्वेनेन वत्वप्रसक्ति
यद्यनुनासिकः स्यात्तर्हि
अयं तत्वाभावादेव नवत्वप्रसंगः

सस्थपयोगः [illegible]

लिङ [illegible]
गोत [illegible]

त.बो.
१६
16

नादिउभावः अनुनासिकस्य क्वौतिदीर्घः मस्यानुस्वारेपरसवर्णेननकारः गुम्फितइति गुम्फग्रन्थे क्तः मस्यानुस्वारेपरसवर्णेनमः मोराजिसमः क्वौ राजीतिकिं
संयत् सम्यङितिकिम् इदंराइ क्वाविति किं संराजितं संराजितव्यम् मकारस्यमकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् तदाह मएवस्यादिति सम्राडिति राजृदीप्तौ संह
वोदस्मात्सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् व्रश्चादिनाषत्वम् जश्त्वचर्त्वे हेमपरेवा मपरइतिबहुव्रीहिः यवलेति यवलाःपरायस्मात्सयवलपरस्तस्मिन्हकारेपरेमस्ययव
लाभवन्तीत्यर्थः यथासंख्यमनुदेशः अनुदिश्यतइत्यनुदेशः पश्चादुच्चार्यतइत्यर्थः समानामिति संबन्धेषष्ठी तदाह समसंबन्धीत्यादिविधिरितिसमकर्मकं वि उद्देश्यानुदेशिनोः
धानमितितनोक्तं तथाहिसतियत्रोद्देशिषुसमेषुसमानांविधानंपाघ्राद्यिपिबादीनांप्रियस्थिरादिषुचप्रस्थादीनांतत्रैवयथाक्रमंप्रवृत्तिः स्यात् अख्यानेत्वनुवाप्
योरपियथासंख्यतासमूलाकृतजीवेषुहनकृञ्ग्रह इत्यत्रयथा समानामितिकिं लक्षणेत्थंभूताख्यानेत्यत्र लक्षणादयस्त्रयोर्थाःप्रयाणां इयस्तुत्रयस्तुत्रसर्वे
षांसर्वत्रकर्मप्रवचनीयसंज्ञायथास्यात् तपरेअयमपिबहुव्रीहिर्द्विवेदेहेतितवर्तेतेतदाह तपरेहकारइति ह्लोः चयोद्वितीयाइति एतच्चैनादित्याक्रोशेति चयोद्वितीयाः तित्करणिकम्
सत्रेभाष्येस्थितम् अतएवमनोरमायांझः सीतिसूत्रेतत्रभिसंख्यमानेचयोद्वितीयाइतिपदेत्थकारापश्चिद्धा यदितच्छादितितत्रस्थस्यानर्हितउवस्यवचनंस्यात्तयेऽसि
द्धत्वेनचयोद्वितीयाइत्यस्याप्रवृत्तेः पोष्करसादेरिति पुष्करेतीर्थविशेषेसीदतीतिपुष्करसत्तस्यापत्यंपौष्करसादिराचार्यः बह्वादित्वादिञ् अनुशतिकादित्वादुभयप
दवृद्धिः ङःसिधुट् डमुप्निर्देशेपंचमीनिर्देशोबलीयानुपरत्वादित्यभिप्रेत्याह सस्येति सीतिसप्तमीनिर्देशस्तत्राववार्थः षट्सन्तइतिधुटश्चर्त्वेनतकारः चयोद्वि
तीयाइतितस्यथोनचर्त्वस्यासिद्धत्वात् अतएवधुडभावेषट्सन्तइत्यत्रटस्यठोनभवति नन्वेवमपिङः सिधगितिधुग्विधीयतांडकारस्यसकारेपरेधुगितिवाच्यानुभ
वेकिमनेनधुटःपरादित्वाभ्युपगमेन मैवम् सर्वोत्रनवत्तनपदान्ताद्येरितिनिषेधाप्रवृत्त्याधकारस्यझत्वप्रसंगात् अतएववस्यमाणस्तुगिहेवनकृतः इस्यत्तकिंठु
त्वेतस्यासिद्धत्वेनचयोद्वितीयाइत्यस्यापिप्रसंगाच्च इत्यधुद्विकल्पेनरूपद्वयेसतिइकारनकारविसर्गाणांहित्वविकल्पातोउशत्रपाणि त्वयःशरइतिद्वित्वेद्वात्रिंश
त् शरोचीतिनिषेधेनचप्रवर्ततेतस्यसौत्रहित्वमात्रविषयत्वस्योक्तत्वात् नचचर्त्वस्यासिद्धत्वात्त्वयःपरत्वमेवनास्तीतिशङ्क्यम् पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वइत्युक्तेः शित
र इतिसप्तमीसूत्रेवृत्कृतार्थायानइतिपंचम्याःषष्ठीकल्पयतीत्याह नस्येति चलोपइति जरोजरीत्यत्रसवर्णग्रहणसामर्थ्याद्यथासंख्येनप्रवर्ततइतिभावः
सञ्छंभुरिति इत्यत्तुकोरसिद्धत्वमाश्रित्यनेछवीतिरूत्वनाशंक्यम् छत्वस्यासिद्धत्वात् चत्वद्वयमिति अत्रतत्कृतुत्वेचयोद्वितीयाइतिपक्षेचस्यछत्वेश
स्यापिछत्वविकल्पात् सञ्छ्छम्भुः सञ्छ्शंभुरितिरूपद्वयंद्वित्वेपि नचशस्यछत्वपक्षेशर्परत्वाभावात् चयोद्वितीयाइतिपक्षेचस्यछोनेतिशङ्क्यम् शा
छोटीतिछत्वस्यासिद्धत्वादित्याङः ङमोह्रस्वात् ङमप्रत्याहारःसंज्ञायांचकृतंद्वित्वंसामर्थ्यात्संज्ञिभिःसंबध्यतेतेनयथासंख्यम् ङुण्णुट्नुटः प्रवर्तन्ते नियग्र
हणंविस्पष्टार्थम् हेमपरइति मयउञोवेतिचविकल्पद्वयस्यमध्येपाठादेवनित्यत्वलाभात् नन्विहनित्यग्रहणाभावेहेमपरेवेतिवाग्रहणमुत्तरसूत्रेष्वपकृष्यप्र
वर्ततेनचेतिशङ्कास्यादितिचेत्सत्यम् अतएवविस्पष्टार्थमित्युक्तंनत्वव्यर्थमिति तस्मात्परस्यावइति नचडःमहत्वस्यषत्वस्त्रतामाश्रित्यापिपरइत्वेस्यैवविधीयतां
तथाचङ्कासात्परोयोङःमहतस्यङःमुट्स्यादित्यवि

वर्त्वस्यासिद्धत्वा देव

श्चुत्व

तयोस्थानेः

चयोद्वितीयाः

तित्करणिकम्

उःसिद्धकः

रुत्कारः

नपरे नः ह्लोः डःसिद्धः

नञ्च शित

१६

आगमवत्स = उ-गुद्दुनकारस्यपदान्तता भावात् =

ननु ङ-कारात्पूर्ववर्त्तः स्यात्

कुर्वन्तीति =

तथा च समन्नपुत्र इत्यादौ ऋच्च तादेरजादिपरत्वाङ्ङुट् परम दण्डिना दिनादौ ओकारस्य प्रत्ययत्वेन अजादिपरता भावान्न ङ-मुट् =

कोदोषः इति चेदेवम् तथा सति ङमन्तस्य पदस्य परो ऽवयवः स्यादित्यनिष्टं प्रसज्येत पदस्य योऽङमन्तस्तस्मिन्नित्येवं यधिकरण्येन व्याख्यायामपि ङ्वेन्नास्तेः प्रसङ्ग

णात्वं प्रसज्येत पदान्तस्येति निषेधस्याप्रवृत्तेः यद्यपि वहिरङ्गभावयाः ङ-मुडिधेरसिद्धत्वादिष्टं सिद्ध्यति तथापि यथोद्देशपक्षे त्रैपादिकेत्वरङ्गे वहिरङ्गप

रिभाषाया अप्रवृत्तेः प्रसज्यत एव णत्वमिति यथोक्तव्याख्यानमेव साधीय इति दिक् खगली शरति एवं लोपोनस्यादिति वक्तव्यं सर्वत्रासिद्धेऽन निषेधात् ननु परम

दण्डिना विग्रहादावन्त्र वर्णविभक्त्यापदत्वान्ङुङ्स्यादिति चेन्न उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ विधिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् अत एव परमवाचौ परमगो दुहौ

परमलिहावित्यादौ कुत्वबत्वढत्वादीनिन प्राचान्तु ङ्निचपदे इत्यतः पदमत्र वर्त्यं अजादेः पदस्येति व्याख्यानात् ङ-मुडेनेत्यमेतदनेन नस्म्य मोरेहेवनलोपंतारपि

तं ङ्कुर्वन्तीति तेनैव नान्तत्वात् अत्रानुनासिकः अयमधिकारो विधिर्वेति पक्षद्वयम् आद्ये अत्रग्रहणमनर्थकम् अधिकारादेव रुप्रकरणलाभात् द्वि

तीयस्त्वधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणः पूर्वकार्यस्य विशेषणार्थः परस्य नित्यं रुत्वं पूर्वस्य तु वानुनासिकस्तिविधिपक्षे वार्थः वाग्रहणं सर्वार्थम् अनुना

सिकात्परस्तित्यनुस्वारपक्षादेव सिद्धेः न हि विकल्पं विनानुनासिकं विहायानुनासिकाभावपक्षः संभवति अस्मिन्पक्षे न पितेः अस्मात्तेति चानुकारोः पूर्वस्यानु

नासिकः स्यादित्येवोक्तम् रोः पूर्वस्येति उपलक्षणमेतत् लोपस्यापि अत्ररुप्रकरणे यो विधिस्तत्र पूर्वस्येति निष्कर्षोऽर्थः एवं रोः पूर्वस्मात्परस्यापि रुप्रकरणे यो

विधिस्ततः पूर्वस्मात्परस्यार्थो बोध्यः अनुनासिकात् पञ्चमीस्यात् अनुनासिकविधायेति अनुनासिकाभावपक्षेऽस्य यः पूर्वस्येति प्रकृतस्यत्व वि

भक्तिविपरिणामेन पञ्चम्यन्तेनाभिप्रेत्याह रोः पूर्वस्मादिति संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषणावगतिहेतुत्वाद्वत्साथेनानीयतामित्यत्रैव संभावितानुना

सिकत्वगुणाभावोपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चाविधिनेन संबन्ध्यमानत्वमभिप्रेत्याह रोः पूर्वस्मादिति तन्मनोरमायामवतारितत्वम् पूर्वस्येत्यनुवर्त्य न विभक्तिविपरिणा

मं चानपेक्ष्यलौकिकन्यायेनैवेष्टं सिद्ध्यतीत्याशयेनेवोक्तमित्याहुः अनुस्वारागम इति आगमत्वं चपरमशब्देनैवलभ्यते यथासर्वौ तत्ताभ्याम्मेजित्वम

वेशयोनैवे चोरागमत्वमिति भावः विसर्जनीयः स्ततीति एतद्व्यवहरेवसानयोरिति सत्वान्माऽकस्मात्तु वर्त्तते सत्वं नेति संपरिष्वामिति करोतेः हडु

नत्वनुस्वारस्यानन्तरत्वात्तः परस्यादित्वेन स्याद्वेत्यनुस्वारपदेऽविसकारकं रूपं कथं स्यादित्याशङ्क्याह अनुस्वारविसर्गेत्यादि अकारो परीति यदि ति कारो

परिप अरत्न हिपयस्य पशास्य इत्यादौ शणः परस्येति घत्वं स्यादिति भावः अत्रादिति नचेवं रिः कथा हरिं स्मरेत्यामः पाती त्यादौ यत्वादिप्रसंगः त्रिपादी

स्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात् अनुस्वारस्यापि दित्वरति अपिशब्दाल्कारस्य वचनान्तरेणेति अचो रहाभ्यामिति द्वित्वपक्षेमयङ्गितिमतत्वेव तिभावः

उभः स्वपि ङ्म संयोगान्तलोपेश्वरिणभागस्येत्युदाहरणम् असिद्धकारणत्वान्नन्त्रेण स्ययो वेतिस्थितमिति वक्ष्यते एवंत्वस्यासिद्धत्वात्स्यारवा

भावात् उभः स्वयीति रुत्वेनेत्यर्थः इत्याख्यानमिति वत्तिकूल्यदिवेतिस्वदित्योनादेशः नन्वाटेशस्स्ट दुर्लभः वर्जनेप्रतिषेधः अतनयोश्चेति वार्त्तिकादिति

चेत्सत्यम् वक्तुं तरीयेत्त्वपकगात्रविचक्षणाति राघवमितिवार्त्तिके वहुलग्रहणात्समाधेयम् विस्तरस्तिवह मनोरमायामनुसन्धेयः त्रायस्वेति त्रे

ङ्पालने कोदिणायादेशः प्रत्यानिति प्रवृत्तौ ह्याम्येतेः विश्र अनुनासिकस्येति दीर्घः मोनोधातोरिति तिनः तस्यासिद्धत्वात्रलोपेन तस्यैकारोपरिग्रः

अभ्यरस्तिवकुब्रीहिः पर्युत्सादिति इदुपधस्येति षत्वविधायके स्सरइतिभावः व्यानादेशोनेति वत्तिङः व्योनित्यत्वयुशादिरयमादेशः

परमदण्डिना विग्रहे = नलोपः प्रत्ययपरिकाम्नस्मिति =

उत्तरपदत्वे इत्यादि =

अत्रानुनासिकः वैकल्पिकः

ने. वो.
९७
17

कारउच्चारणार्थः तेनत्वं: पुनातीत्यादिसिद्धम् उभयथापर्त्विंत्यत्रउभयथेत्यनुवृत्तेर्विकल्पः फलितस्याशयेनाह रुःस्यादेति ऊष्मोऽकःपौ अत्रऊषोरितिरेफ
स्य विसर्गः जिह्वामूलीयस्यवेर्ष्यात् स्वेपरेऽस्यारीति विसर्गस्यलोपः जिह्वामूलीयस्यप्राप्तौ न वाशरीति विसर्गस्य विसर्गएव वा देशयोः कपाववुच्चारणा
र्थौ चादिसर्गरिति प्राचात्तचादिकल्परस्मकेतदसत् कपाभ्यामाश्रके विसर्जनीयस्यसत्वप्रसङ्गात् कानाम्रेडिते कान्कानिति वक्ष्यमाणम् आम्रेडितग्रह
णंयत्रद्विरुक्तिस्तत्रैव यथास्यात् इहमाभूत् कान्कान्पश्यसीति अत्रैकःकिंशब्दः प्रश्ने द्वितीयःक्षेपे कान्कान्कुत्सितान्पश्यसीत्यर्थः वार्त्तिकेनानुस्
वाराभावे सिसत्वंसिद्धमितीत्याशयेनाह यद्वेति संपुमोस्तु वार्त्तिकेनैवसत्वं कस्कादिषु संस्कर्त्ता संस्करिष्यतीति पुंस्कोकिलः पुंस्कामस्त्यादिवद्वहूनापाठेगौर
वात् कस्कादिषु समपुमकानितिपठितान्सर्वेमपि वार्त्तिकंत्यक्तुंशक्यम् पुंस्कोकिलस्त्यादावित्यतः परत्वेन विसर्गस्य षत्वप्रसंगात् किंतु कान्यहणम्
पि वसमपहत्वावार्त्तिकेत्यक्तुंशक्यमित्यन्ये कस्कादिषु च अत्रसोपदादावित्यतः सरतिरुपाः घरतिस्त्रं चात्रवर्त्तिने तदाह पञ्चिमाजस्येत्यादि कौतस्कु
तइति कुतःकुतआगतइत्यर्थे अत्रयथापिशाते गणपाठसामर्थ्यादेवित्याहुः अथयथानेभमात्रेरतिवत्यमाणेनात्रदितोपः सर्पिष्कुण्डिकेति नित्यसमा
सेऽस्येवमिद्वेरहपावस्यप्रयोजनं समासव्यपेक्षाविरहेऽपिघत्वार्थस्त्यादिवस्यति संहितायामधिकृत्येति एतन्नुरकोयणाचीत्येवविवक्षयमपिसत्रक्रमात्रुरोधे
नात्रोक्तम् छेच ह्रकारोपरिग्रकारउच्चारणार्थः विचिमिद्दिच्छिदेरित्यादिनिर्देशानेनविच्छिन्नमित्यादिसिद्धम् ह्रस्वस्येति एतच्च ह्रस्वस्यपितिकृतीत्यतोनुव
र्त्तते तत्कुत सेनास्तरेतिनिर्देशात् यदिद्विहस्य तकुस्यात्तर्हिह्रस्वचेत्त्वेसतिचद्वयंस्यात् सन्निपातपरिभाषयाचर्त्तोप्रहणेनोकुकारोपरिचकारःश्रुयेत इतिभावः
पदान्ताद्वा प्रकृतेनदीर्घेणपदविशेषणेनतदन्तविधिलाभेन सिद्धावपि अत्रयहणंपदान्तस्यैवतथास्यात्पदस्यमाभूदित्येतदर्थम् अन्यथापदविधित्वात्
समर्थपरिभाषोपस्थितेनो समर्थेपुत्तदमीछायादिषेवस्यात्तिहत्तकुमारीछत्रंइदेवदत्तेत्यत्रनस्यादसामर्थ्यादेवंनपदान्ताद्दौरितिसूत्रेपदाद्वोरितिविवक्षेऽयम्
त्र्यणाउपाःषट्स्ववस्यरस्यत्रापि तुत्वनिषेधार्थमित्याहुः ॥ इति ॥ विसर्गस्वानाप्रातिपदिकास्तोजसितिसुप्रत्ययेतस्य स्वैवखरवसानयो
रितिविसर्गेच कृतेविसर्जनीयस्येतिसः अस्यचरुत्वनाशंक्यरुत्वप्रतिविसर्जनीयस्यत्वस्यासिद्धत्वात् शर्परेविसर्जनीयः शर्परेशलि वङ्क्षीहित्यवर्त्तमानस्य
खरि अन्यपदार्थःसत्वादेरयमपवादः यदितुशर्परेनेत्येवोच्येत तर्हि प्रकृतेसत्वेनिषिद्धेपि कुप्वोः कपौस्यातांवासः सोममाद्रिःप्रातमित्यादौ विसर्जनीय
वचनान्तुविकारमात्रं बाध्यतइत्याशयेनाह नत्वन्यदिति तदेवस्फुटयति इहेति सोपदादौ अपदाद्यौरितिसत्वेप्राप्तेयेनएकवचनम् यदिहितु विसर्जनीय
स्यसःशर्परेविसर्जनीयइत्यत्रमण्डूकप्लुत्याऽनुवर्त्ततेयः खरिस्सइहाप्यनुवृत्यविशेष्येत अपदादौस्वरीति तदायथाश्रुतेसाधु परंतुएतन्नर्थतदृक् अनुसाउवर्त्त
नेक्लेशइतिभावः अन्येत्वाहुः पुनर्मण्डूकप्लुतिंविनापरवर्त्तितुंशक्यम् वाशरीत्यत्रशराखरेविशेष्यशरस्वेपरेखरीतिव्याख्यानेनैवतत्सम्भवादिति पयस्पा
शमित्यादि यौप्येपाशपरूपदसमाप्तौकल्पप् अत्रातेऊत्सितेरतिकः काम्यच्चेति काम्यच् पाशकल्पकाम्येष्विति प्रत्ययाः संभवप्रदर्शनमेतत्तत्तद्वि
गणानमन्यस्यासम्भवात् प्रातःकल्पमिति अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापिप्रातःशब्दस्येहवृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वं दोषाभूतमहः दिवाभूतारात्रिरिति

ऊत्सिते
अभाततिरूपितमधिकरणम् =
लक्षिम
प्रभात

पुत्रस्यपदस्यस्य =
समर्थःपदविधिः सामर्थ्यादिविधिप्रपदेत्रापदकार्यमितिवचन =
द्विविधपसामर्थ्याभावात =
ऊषोरितिसवेऊष्णोः खरितिकाखोनेर

ज्ञापकमविशेषणापेक्षं तेनाचः
परस्मिन्निति सूत्रेण स्थानिव
द्भावस्यैव निपातमप्रवृत्तः =

अत्र प्रत्ययस्य यो विसर्गो
न भवति किंतु प्रत्ययस्य
भवति अग्नौ प्रत्ययविसर्ग
त्वान्निषेधः स्यात् =
षत्वं स्यादेव =

अतो न सामानाधिकरण्येना
न्वयो युक्तः =

वत् गीः काम्यतीति नचसत्वनिषेधेपीदृगुणः प्रसज्येत त्वंस्यादितिवाच्यम् तत्रापिकाम्येरोरेवेत्यस्यानुवृत्तेः यदितुरुणः परस्मैवेवेदंपरो ततर्हिस
त्वमात्रप्रतिषेधेपिसर्वेणसत्वंस्यात् इणः षः सोपदादावित्यस्यापवादः पुरः प्रवृत्यारति प्रूपात् नुपरणयोः भ्राजभासेत्यादिनाक्विप् तदन्तात्जस् जस
न्नतांस्फुटीकर्तुं एः पुराविसर्गयसत्वम् इदुदुपधस्य इदुदितिकिम् गीः करोति धूः करोति इहइदुदुपधे यत्समुदायस्यावयवोयोविसर्गइतिवैयधि
करण्येनसंबन्धः अप्रत्ययस्येतितुप्रत्ययोयोविसर्गइतिसंबध्यते संभवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् नचविसर्गस्याप्रत्ययत्व
मप्रसिद्धमितिवाच्यम् अग्निः करोतीत्यादौस्थानिवद्भावेनतत्प्रसिद्धेः नचातिदेशंप्रतिनिपातात्प्रसिद्धत्वंयथाश्रुतम् अप्रत्ययस्येतिनिषेधेनैवसिद्धत्वात् एना
न् अतएवाग्निरित्यादौरोर्विसर्गः सिद्ध्यति अन्यथाप्रत्ययान्तत्वान्नस्यात् विसर्गविधिस्तुपुनरित्यादौचरितार्थः ज्ञापकंचविशेषणापेक्षं तेनाचः परस्मिन्नि
तिनिपातोनप्रवर्तते एवंचपूर्वत्रासिद्धे नस्थानिवदितिसिद्धान्तरश्चकपुक्तिमूलकोनतुवाचनिकइतिमनोरमायांस्थितम् अत्रवदन्ति अप्रत्ययस्येत्यत्रप्र
त्ययस्ययोविसर्जनीयोनभवतिशब्दार्थएवाकरेस्थितइति अप्रत्ययोयोविसर्गइतिसामानाधिकरण्येनान्वयोनयुक्तः सर्पिष्करोतीत्यत्ररस्वसोः सामर्थ्य
इतिवैकल्पिकषत्वप्रवृत्त्यावृपितिशत्वसर्पिः पिबत्वंमदकमित्यत्रइदुदुपधस्येत्यनेननित्यषत्वप्रसङ्गात् नचाकरमतेपुल्लीनामबहुत्वमाश्रयणेनाक्षी
कारादिवृत्तिपतितिवाच्यम् बहुत्वाश्रयणेदोषतादवस्थ्यात् रसप्रोस्त्यत्रसर्पिष्करोतीत्युदाहरणेनबहुत्वनिपतनस्येवाचाकरेणस्वीकृतत्वाप्रमानात् अत्र
याइदुदुपधस्येत्यनेनैवबहुत्वबहुत्वनिपतनभेदेनषत्वविकल्पसिद्धेस्तदुदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात् किंचतिषत्वसर्पिरित्यादौइदुदुपधस्येतिषत्वस्यैवत्वक
स्कादिषुसर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासेव्यपेक्षाविरहेषिषत्वार्थइतिस्वमूलग्रन्थविरोधइति अत्रकेचित् इदुद्भ्यामप्रत्ययस्येतिवक्तव्येइदुदुपधस्येतिग्रहणे
नित्यंपरइदुपधस्तस्यैवविसर्गस्यषत्वंयथास्यात् विभिः कृतमित्यादौमाभूदित्येवमर्थं भिसोविसर्गस्यदितिन्यमिदुपधत्वनास्तिरोमेरित्यादौतदभावादितित
न्न अग्निः करोतीतिनिषेधोदाहरणस्यसंगतत्वापत्तेः देवरस्यादावकारोपधत्वात् प्रियचत्वारइत्यादावाकारोपधत्वेनचतुष्कपालइत्यादौषत्वानापत्तेश्चेति
यत्किंचिदेतत् अन्येतुप्रत्ययस्ययोविसर्जनीयोनभवतिरुमादिव्याख्यानेतत्क्रोदाहरणेषत्वस्याप्रवृत्तेरूपधस्येत्यस्यजमित्याहुः स्यादेतत् अप्रत्यय
ग्रहणमेवस्थानिवत्त्वंप्रतिनिपातीसिद्धेत्यत्रज्ञापकमिस्तुकेतदिदंवैयधिकरण्येनान्वयमभ्युपगच्छतांनसिध्येत् अत्राहुः नमुनेरत्रनेतियोगविभज्य
स्थानिवत्त्वंप्रतिनिपातीनासिद्धेतिव्याख्यायतेप्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशाश्चेहानुकूलाः योगविभागस्येहसिद्धार्थत्वादचः परस्मिन्नितिसूत्रंप्रतिनत्वसिद्धे
व ततश्चपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिसिद्धान्तोयुक्तिमूलकइत्यादिसर्वसंगच्छतइति अप्रत्ययोयोविसर्गइतिसामानाधिकरण्यपक्षेमातः कृपेत्यादाविदु
दुपधस्येतिषत्वमाशङ्क्याह एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्येति मातुरित्यत्रहिउरदत्वेएकादेशशास्त्रंविसर्गप्रतिपरंपरयाप्रयोजकम् आकरेतुएकादेशशा
निमित्तादितिप्रचुरः पाठः तत्रएकादेशशास्त्रनिमित्तंयस्यउकारस्यतस्मादित्यर्थः नन्वेवमप्रत्ययस्येत्यत्रसामानाधिकरण्यपक्षोव्याकरसंमतइतिचेत् अत्रा

विसर्गस्याप्रत्ययत्व
स्वीकारात्

अत्र बहुत्वनिपातमाश्रित्य
अप्रत्ययस्येति विसर्गस्येति
सामानाधिकरण्येन बहुत्वनिप
तनमाश्रितवान् =

न. के.
१० 18

उः प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पदन्ताकारसंसक्तोऽपि यथा निष्प्रयोजनत्वाद्यमपि वैयधिकरण्यपदत्वावश्यकत्वान्न यथा तिष्ठत सर्पिः पिबत्वमुदकमित्यादौ
सिद्धापत्तेरिति आतष्टुत्रपावादिति नच षत्वत्वेकोऽसिद्धत्वेकादेशत्वात्तस्यासिद्धत्वात् षत्वाभावप्रसङ्गे विधेयं यत्वत्रयादेनत्वापत्तिरर्थ इति वाच्यम् षत्वेत्वकिं
चकर्त्त्रेव परात्त्रपदाद्योरेवैकादेशोऽसिद्ध इति सिद्धान्तात् अन्यथा शाकहृष्टिमित्यत्रापि षत्वं न स्यात् शाकात् हृष्टत्वयन्नीमध्यादेव उपदेशाद्यस्मात्वेपि किंपि संप्रसा
रणे कृते संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपैकादेशे च हलः इति दीर्घः भवति हि कोसिंचतसो सिंचतः एतस्मादोः पदान्तपदाद्योरादेशस्तेन तत्र षत्वनिषेधः सिद्ध इति नतु श
कहृष्टिमत्र एवं च आतष्टुत्रत्यत्रापि षत्वं तत्कोरित्येकं शास्त्रमसिद्धं न भवतीत्युक्तत्वापकं स्वस्यमेव नन्वतः तापकात् शाकहृष्टित्यत्रापि मातः हृपेम
त्रैवत्वेन स्यात् मैवम् तत्सजातीयस्य ज्ञापकत्वात् कश्च तत्सजातीयः यः कृतो रितिदिक् हिमित्यतरिति इह हि विभक्तिसजन्याभक्तिसाहचर्योऽच
तः शाहोपिसजन्यवत्पविहीयते हलोर्थ यहणं तस्माहचर्येन सर्वत्रव्यवस्थापकमित्यत्रज्ञापकम् तेन देधी वेवीटामित्यत्रधातुसाहचर्येणागमस्येटोग्र
हणं चतसकपालइति चतुर्षुकपालेषु संस्कृतं तस्यापि संस्कृतं भक्ष्यारण्यणः द्विगोर्लुगनपत्ये इतिलुक् अत्रमनोरमायामिदुदुपधस्येति निषेधः
कम् एवं च दितेत्रितमिति च तः पञ्चाधादिति समस्तप्रयोगश्चिन्त्यः चतसकपालवत्तत्रापि नित्यं न यावत्वप्रवृत्तेरित्याहुः वापेत्ता विरहेपीति तिष्ठत
सर्पिः कुर्ण्डिकामानयेत्यादौ विसर्जः अपेक्षायामिति इदं सर्पिः कुण्डिकायामस्त्यत्रैमर्थः अत्र सर्पिरित्यसमस्तपदमिति बोध्यम् समासे तनि
त्यसमासरत्वनेन सिद्धेः समासाभावमेवज्ञापयितुमिदमिति सर्पिर्विशेषणमित्युक्तं निरर्थकेति अयंभावः असमासेऽपेक्षाविरहेऽस्यज्ञा
प्राप्तो निमितयापक्षार्थस्यार्थः अपेक्षायां तु समासे इस्तसो रितिविकल्पेन प्राप्तो नित्यार्थ इति अयः सहितेति नत्वऽयसो विकारः जानपदेति ङीप्
प्रसंगात् अयस्कर्णीति अयस्कर्णो घस्याः नासिकोदरेति ङीष् अधः शिरसी पदयोरिति स्तचेन्न पञ्चा स्थाने प्रथमा बोध्या अधस्पदमिति
पदस्याधश्च इति विग्रहः मयूरव्यंसकादित्वात्समासः शिरस्पदमिति षष्ठीसमासः ॥ इति विसर्गसन्धिः ॥ शिवरत्वस्यावसाने विसर्गोऽत्रस्या
चोरत्वनेन समभिव्याहारे सस्याभावाद्रुत्वे कथं सप्तादिप्याशङ्क्याह स्वौजसमौडित्यादिनेति एवं चात्र स्रलभ्वतपवसरस्तीतिरुत्वादिकं प्रत्येव
विसर्गस्त्विह न भवति खरवसानाभावात् आविरूवसानभङ्के प्रकृतस्य हपरिभाषयाऽर्थपदसमभिव्याहारात् एर्वमपि न भवतीति बोध्यम् ।
ससजुषोरुः पदस्येत्यनुवर्तमानस्य तत्रैर्थविशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिः नचसजुःशब्दात्स्यायं हणवत्प्रातिपदिके न तदन्तविधिरिति निषे
धः शङ्क्यः तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् साक्षात्सजुष्शब्दान्तेचयन्नदंतस्यरुः स्यात्सचात्मेत्यस्य एवं स्थितेचफलिनमाह पदान्तस्य सस्येति ।
सजुषश्चस्येति तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः तेन सजुशोसजुषरस्यत्रापिनातिप्रसंगः नचसजूरित्यत्रायाप्तिः चापदेपि वह्नावो प्रातिपदिके
नेति निषेधादिति वाच्यम् तस्यापि प्रत्ययविधिविषयकत्वात् अतएव अपदेपि वह्नावो प्रातिपदिके न ग्रहणवतेत्रिचपरिभाषाहयम

एवं च परमसजूर्ष्यामित्याद्यपि सिद्ध्यति ॥

न यात्रदते त्वत्रमित्यत्रैकादेशस्यान्तवद्भावत्वेन रुत्वे इह ... प्राप्तवत्वकोऽसिद्धत्वेनैकादेशस्यासिद्धत्वेन भवतीति तदीर्घादिति विकल्पेन त्रुम्भवति ॥

सी.

१०

पिप्रत्ययविधिविषयकमिति त्रिसूत्रीदेशादिरिति वाच्यम् तस्यापि प्रत्ययविधिविषयकत्वात् अत एव पदे शिव इत्यादावप्यादिवृद्धस्सूत्रे हरदत्तेनोक्तं कैयटहरद
त्ताभ्यामिति तु मनोरमायां स्थितम् तत्र कैयटेनानुक्तत्वात् कैयटग्रहणं प्रमादपतितमिति नव्याः केचित्तु दिवउत्सूत्रे यस्मिन्निति बहुव्रीहिरयं सूत्रसमुदा
यश्चान्यपदार्थः तथा च दिवउत्सूत्रशब्देन रहेवेति सूत्रस्यापि क्रोडीकरणात् तत्र च कैयटेनोक्तं त्रोक्तदोषस्तिकृतविकृतिवल्लोशेन मनोरमायां समर्थयन्ते
यत्तस्यासिद्धत्वाद्गुत्वे कृतेपि तस्यस्थानिवत्त्वेन हलत्वाद्यस्यादिस्याशंकापामात् यत्तस्यापवादइति उक्तविधेः सामर्थ्यादिति नचानोरोरन्युतादितिसूत्रं परि
त्यज्यतेः स्वपीतिसूत्रान्तरमत इरतीत्येवतावाचकुत्वंकिमनेनसामर्थ्याश्रयणप्रयासेनेति वाच्यम् तथाहि सतिङलस्यासिद्धतयाशिवोर्चीरस्यादावाहु(
णस्याप्रवृत्तिप्रसंगात् प्रथमयोः अत्र प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौणः द्विवचनं तु समुदायापेक्षया रेकोयणचीत्यतोचीत्यर्कः सवर्णे दीर्घ
इत्येकः पूर्वपरयोरितिसूत्रं चानुवर्तते रस्याशयेन व्याचष्टे अकः प्रथमाद्वितीययोरचीत्यादिना अचि किम् रामः अकः किम् गावौ नावौ प्रथमयोः किम्
वृक्षे यद्यपीदं नादिचीत्यनेनैव सिध्यति तथापि हरीस्त्यादावि वृद्ध्यैरित्यत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् तद्वारणाय प्रथमयोरित्युक्तमिति दिक् पूर्वग्रहणं किम्
अग्नी इत्यत्र परे परसवर्णो माभूत् दीर्घग्रहणं किम् त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रो माभूत् आन्तरतम्यात् अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति स्यादिति भावः
अत्र मितौ धौ नदे तौ सत्रस्यादिति इत्युक्तं तद्धि नादिचीति पूर्वसवर्णदीर्घे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य वृद्धेः प्रवृत्त्यैव सिध्यतीति नाव्यचेति ननु एवं नादिचि रेपादमव्ययपर इति
पदेस्य जातेष्वप्यसूत्रं तेनापप्रत्यन्तौ अधरमित्यादौ वेडः पदान्तादतीति पूर्वरूपमेव हितेन न निषिध्यते तस्मिंश्च निषिद्धे पश्चाद्यथा यावरमुत्सर्गो पि प्रवर्तते सैवम्
बाधके निषिद्धे बाध्यस्य प्रवृत्तिं कश्चित्वेत्तीति स्वीकारात् सिद्धेः भोभगोअघोसन्धिः सौत्रः इति सूत्रे कृतः सौत्रः कृतत्वश्चेत्वणः भगोअघोशब्दयोरोकारस्याकारस्य च प्र
र्वरूपं सौत्रत्वान्नेत्यर्थः यदि तु भोसभगोसइति सान्तं रान्तं वा ननु कृत्वा भोरस्यादीनां त्रयाणाम् ततो न्यसयः स्यादपूर्वस्य रोश्च इति व्याख्येयं ततर्ह्येसन्धिनापायएवेति(
बोध्यम् ननु रोरुकारस्यानुबन्धत्वादेकमात्रे विसर्गस्थानि तथा च अनल्विधाविति स्थानिवद्भावेनस्यादित्याशुकुत्वात् न ह्ययमितियचा अग्रहीदित्यत्र ग्रहोलिटि(
टि दीर्घः स्यास्थानिवद्भावेन हलादिरस्ती तिप्रवर्तते एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वाद्यत्वं प्रवर्त्तेतेति भावः यद्यपि रोरीत्यत्रोरुत्वमनुवर्त्यरोरीयोरेफस्तस्य यादेशइति
व्याख्याने पमल्विधिरेव तथापि तु तदर्थकर्तव्यमध्ययग्रहणं रुदत्तस्यानुवृत्तिक्लेशावारणार्थमिदं वकृतम् निपातात्ह इति भोभगोरिति सूत्रे निर्दिष्टांशादेशकृतिगण
त्वान्नेत्रबोध्याः यदि तु विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्येतिवार्त्तिकेने भोः रुःस्यादवस्योकारो वा संबुद्धाविसर्गके न निषिद्धनापएवभोःशब्दास्योगरुत्वेरन्त म
दोत्विर्कं कवचनमात्रे भोहरेरस्यादिसिद्धावपि भोहरि इत्योविद्वहुत्न भोगक्ष्ट त्यादि न सिध्येत् तस्माद्विभाषा भवदिति वार्तिकं नावश्यमाश्रयणीयमिति भावः म
नोरमायां तु भाष्यस्वरससीत्यात विभाषेति वार्तिकमारभ्यमेवेत्युक्तं तथाहि हेभवन्निति वत् हे भोरिति प्रयोगस्यापेक्षितत्वात्तस्य च वार्त्तिकारम्भ एव सिद्धेः स्वः पादूष्णा
उञ ऊं हे हे भो रित्यप्रवेक्ता नां तु संबोधनार्थानां निपातानां सह प्रयोगाभावात् किंच अत्रभवान् हरिः तत्रभवांस्ततो भवानिति वत् तत्र भोरस्यापि वार्त्तिके सत्येव सिद्धा(

ततोभो
अत्रभो=

भवद्भगसंबोध
नंभोरितिसिद्ध्यतिः=

न॰ बो॰
१९

इमं मे गंगे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या ... असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तया ...

आमन्त्रितस्य च पदात् परस्यापदादिस्थस्य आमन्त्रितस्य सर्वस्य अनुदात्तः स्यात् ... आमन्त्रितस्य ... पदादौ यमाहमिकः

ति इत्यत्र भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि इति सर्वविभक्तान्ताच्च तसोऽभवद् इत्यादि यो न स्थितः पूर्वस्थत्वात् किं चामन्त्रितत्वे पदात् परस्याष्टमिक निघातः आमन्त्रितं इवे मविद्यमानवदि
त्यविद्यमानवद्भावस्ये त्यादि सिद्धमिति नान्यथा भो इत्यादि इत्याद्विधित्वादिति सिद्धये भो इति निपातो व्यवस्थाप्य उपगन्तव्यः यदि तु भगो अघो इति प्रातिपदिकोत हिंसा
नामस्वार्थिकं ... प्रयोजना यस्वी कर्तव्य मेवेति दिक् स्यादेतत् निपातानामभ्युपगमे यत्व विधौ नष्ट वरहोर न प्रतिपदोक्तत्वात्तत्संबन्धत्वाल्लाक्षणिकत्वादि
ति चेन्नैवम् स्वरितेनाधिकार इत्यत्राधिकः कारो धिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्व माश्रित्योभय ग्रहणात् लक्षण प्रतिपदोक्त परिभाषा
याश्च अनित्यत्वाच्च अनित्यत्वलिङ्गं तु भवश्च महाव्याहृते रिति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणं यावत्स्वरेणत्र सूत्रे निपातग्रहणं च न चैवं लाक्षणिकानामपि ग्रहणे विभो
रिदं स्व प्रभो गोरर्थस्य स्वप्रभग्र स्वस्य स्वप्रभ गोरिदं रहो रिति मित्यत्रापि यत्वापत्तिः परस्पर साहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणे एषान्येषामग्रहणात्
साहचर्यं त्वेषां संबोधनार्थेइति बोध्यम् भोस्त्यादीनां च यात्वम लोप्यस्य य स्यादिति व्याख्यानेनुभूर्य वक्रहण परिभाषया नातिप्रसङ्गः न चाजहत्स्वार्था वृत्ति
रिति पक्षे विभो विदं प्रभो रिदं मित्यत्र भोः इत्येकदेशस्यार्थो अस्तीति शङ्क्यम् जहत्स्वार्थावृत्तिरिति सिद्धान्त रीत्या तदभावादिति दिक् व्योर्लघु वकारयकारयोरिति
भो भगो अघो अपूर्वयोरित्यर्थः लघुप्रयत्नतरः तदुच्चारणे तरः संचान्तरतम्याद्भवः यस्य यस्य स्थाने येनाह वयाविति विधानसामर्थ्याल्लघुप्रयत्न
इत्यन भवतीत्याशयेनाह अलघुप्रयत्नस्येति भो यच्छतेति एवं भगो यच्छत अघो यच्छत वकारस्योदाहरणं तु असावादित्यः एतच्च काशिकायां स्पष्टं उ
त्तरार्थं पदग्रहणमिति वस्तुतस्त्वत्रापि नोपयुज्यते पदस्येत्यनुवृत्त्यैव निर्वाहात् उञि च पदस्य ततः पदस्येत्यनुवर्त्या अजादेः पदस्येति व्याख्यानात् परमदण्डिना
वित्यादौ उ इत्येनेतिप्राचो व्याख्यानस्य उ मोऽद्वस्वादची तिसूत्रे मनोरमायां निरस्तत्वाच्च न तु हलि सर्वेषामित्यत्र पदेग्रहणानुवृत्त्या हलादौ पदे इति व्याख्यानलाभात्
इति वक्ष्यमाणवर्जिरित्यत्र वस्य नित्यं लोपो न भवति किं तु लोपः शाकल्यस्येति वैकल्पिक एव लोपः स्यादिति पदेग्रहणस्य प्रयोजनमिति चेन्नैवम् हलि सर्वेषामित्यत्र
वस्यानुवर्तितत्वात् किं च भो भोमा भिरित्यत्र भ्यामादौ परतो यस्य विकल्पेनैव भवन्तु लोपः स्यात् तत्र हलि सर्वेषामित्यप्रवृत्तेः न चेष्टापत्तिः भाष्यकारैर्दण्डि
नेत्यत्र उ इत्युच्चारणाय उ मोऽद्वस्वादची त्यत्र हस्यर्थं पदग्रहणमित्युक्तत्वात् न च तदेवप्रयोजनमस्त्विति वाच्यम् इस्वात्परो यो उम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नि
त्यं उ मुडि ति व्याख्यानेन दण्डिनेत्यत्र उ मुटः प्रसक्त्यभावात् हलि सर्वेषां यकारस्येति वकारस्य नानुवर्तने भो भगो अघो अपूर्वस्यासंभवात् अपूर्वस्त्वयद्यपि
संभवति हरिरवकरोतीति तस्यापि तत्र लोपप्रसङ्गः यभीत्यनुवर्त्यायाहलो विशेषणात् इत्यवहसतीत्यादि तु न भिधानादित्याशङ्क्याङ्क यव्य मित्यत्र तत्पदान्त
नास्तिगमूति रित्यत्र वकार प्रश्लेषाच्च लोपः स्यात् देवा नमः इति अत्र लोपो व्योर्वलीति न प्रवर्तते तु प्रतियत्नस्यासिद्धत्वात् इत्यिकिं देवा यि देति तत्र रार्थमाव
श्यकं हलीति ग्रहणमिहैव कृतं तेन लोपः शाकल्यस्येत्यस्याच विषयविभागोत्र सिध्यतीति भावः रोऽसुपि असुपीति यदिपर्युदासः स्यात्ततः सुपसदृशे प्रत्यये परत्वा
दहर्पतीत्यादौ न त्वहर्भीत्यादौ वपि तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेधपव इत्याचष्टे न तु सुपीति अहरहरिति नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वे न चात्र रेफादेशस्यासिद्धत्वात् पूर्व

परमदण्डिनावित्यादौ ... नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः ... इत्यादिपदलाभाय

न तु हलि सर्वेषामित्यत्र पदान्त ... उ मत्पदलाभाय

तत्रेपीत्यत्र वकारप्रश्लेषः

नलोपः कारस्यैव रेफः स्यादिति वाच्यम् अहन्नित्यावर्त्यपक्षे नलोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः अहन्निति सूत्रे वक्ष्यमाणेन यासुत्वापवादस्यापि रेफादे
शस्य नकारस्थानिकत्वलाभात् अहोरात्र इति अहः सर्वैकदेशेत्यादिना समासान्तो वक्ष्यते रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वम् अहोरथन्तरमिति रथन्तरं साम ते
नाह्नः समाहारद्वन्द्वः एषपक्षे त्वेवा अहरादीनामिति उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे तेन स्वर्चन्तारथिरं कविः काव्येनास्वर्चनं इत्यादि सिद्धम् विसर्गापवाद इति
रोरि निवृत्ते रेफस्य रेफो विधीयते विकारनिवृत्त्यर्थमिति भावः ढ्रलोपे इत्यकार उच्चारणार्थः ह्रस्वस्य ढ्रौ ढ्लोपयतीति ढ्रलोपः लिज्ज्ञाकर्मण्युपपदसमासः
लीढो वृढ इति ऊदित्वेन वेट्कत्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठायां नेट् हो ढः झषस्तथोर्धोऽधः ष्टुत्वं ढो ढे लोपः अचान्तु ढूढ इति प्रमुदा ढूढं तत्र सत तत्र ढलोपस्यैवाभावात् ढ्रः स्थानेव
लयोरिति सूत्रेण दिहे दुहेर्नकारहकारयोर्लोपस्तकारस्य ढत्वं च निपात्यते तत्वसिद्धकाण्डस्थे ढत्वस्य ढ्रौ ढ्लि: रादेशो नोरिति तिर्ह्यन्तेन बाधात् नचेड्भावे ढत्वेन लो
पश्च निपात्यतां धत्वष्टुत्वढलोपास्तु भविष्यन्त्येवेति वाच्यम् तथा सति परिहृढ इत्यत्र ल्पवित्वपूर्वादिति रोरपादेशो न स्यात् परिहृढीकृत्यस्तु त्वेर्नो मनुष्य
जाते रितिडीबं वा धित्वा अलिज्ज्ञोरिति निष्ठूस्यात् ढलोपस्यासिद्धत्वेन पूर्वं पोमत्वादित्याकारे स्थितम् न तु परिहृढं ढाभ्यन्तल्पवादेशः कथं स्यात् यावता परि
हृढमाच ष्टे इति णिचि कृते टेः प्राप्तये च क्वते तत एवपरे स्तन्नर्भावात् समासाभावः अत्रैकैव पदः संग्रामयतेरेव सोपसर्गात्प्रत्ययो न्निर्नो न्यस्मादिति नियमात् परिण
ह्य पक्षे त्वहृढ शब्दे वणिच्चङि यते लिज्ज्नस्य धात्वत्वात् क्वाप्रत्यये कृते परेः क्वाप्येनकृदन्तेन समास इति सिद्धोऽल्पवादेशः णानिष्ठाभावाद्भाव इति नन्वप
र्वस्येति बाधंचे सप्तमी निर्देशादेवतल्ला भादत्यजाह पूर्वग्रहणमित्यादि ढ्रलोपे पूर्वस्येति सूत्रस्योत्तरपदाधिकारस्य त्वादुत्तरपदस्य योरेव ढ्ररेफयोः परतो दीर्घः स्या
त् नत्वलीढः अजर्घा इत्यत्रेति भावः एतदुपसंभवादेदानुत्तरपदस्थे ढकारे दीर्घो भवेत्तथापि अजर्घा इत्यत्र दीर्घो न स्यादित्येतयम वस्तुतस्तूत्तरपदस्य समासत्वे
रमावृत्व वैरूढ्वा मनार मतेरत्यादावपि न स्यात् किं तु नीरक्तं दूरक्तमित्यादावेव स्यादिति नत्वलीढ इति लिह आस्वादने क्तः हत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः रहढलो
पश्रुति ढ्रुत्वेनासिद्धं ढकारे परतो लोपविधिसामर्थ्यात् अनेनैव ढो ढे लोपः त्वस्य पदाधिकारस्थत्वेऽपि पदान्तस्य ढस्य लोपो भवति अजर्घा इति ढृधु अभिकाङ्क्षायां
यङ्लुकि द्वित्वे अभ्यासस्य रुक् लङः सिपि यङ्लुकि सिपर्श्व भावपक्षे लघूपधगुणो रपरः इत्येवेति कारलोपे हल्ङ्याब्भ्यादिलोपः भेत्रभावः जश्त्वं दस्येति ढत्वपले
अजर्घाः इति सिद्धे रो रीति रेफलोपे अनेन दीर्घः अत्रेयं संगमव्याख्या ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः लीढः नीरक्तम् दूरक्तं अणः किं तृढः त्वढः पूर्वग्रहणमनुत्तर
पदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् अजर्घाः पुनारमते हरीरम्यः शंभूराजते विप्रतिषेध इति विप्रतिषेधात् विप्रत्वास्त्रेमाङ्त्वे चरत्वस्माद्वातोर्हंज उपसर्गास्य
नोरीति ष्टत्वं उपसर्गवशाच्च विरोधार्थकत्वं कार्यमिति अद्देङ्ग त्यस्त्वश्चेति अस्त्रीये तत्वप्रमयः तेन तुल्यबलविरोधइति पर्यवसानादतुल्यबलेषु त्व
ओपवादनित्य नित्यान्तरङ्ग बहिरङ्गविधिषु नेदं प्रवर्तते न ह्युपवादानां सन्निधावुत्सर्गादीनां कृत्यार्हत्वं तैर्बाधितत्वात् तत्र नित्यमावश्यकत्वाद्बाधकमन्तर
ङ्गं तुल्याबलत्वात् अपवादस्तु वचनप्रामाण्यात् तेन द्विप्रसङ्गे तुल्यबलविषयः अतएव परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरमुत्तरं बलीय इत्युक्तम् यद्यतुल्यबलेषु

स्थाने नाऽकारस्य रेफः=

लिज्ज्ञो नार्थे ये तु पूर्वोक्तमर्थोऽस्य कौपिन त्या नो वृन्दनन्त्या=

लोपनिमित्तस्य ढकार सैनात्रस्य पदस्यान्तःसम वात=

धातोरेकारः वृद्धिरिति उपसर्गात् प्रियकोचिति वृद्धिरिति अचो यो नुकारः=

इकारान्तात् ऋकारात् निर्दिष्टमाशित्वा निर्जस्याः जीर्णस्येति अर्थ भवति मर्णि क्षीर्णा

पूर्वग्रहणं पादे=

नित्यान्तरङ्गापवादेभ्यः=

विप्रतिषेधे परं कार्यम्=

नं० वो०
२०

विप्रतिषेधे परमेव स्यात् तन्नोपपद्यते नातो व्याचष्टे तुल्यबलविरोध इति ज्ञातो पदार्थे विप्रतिषेधमिदं सूत्रं द्वयोः प्रसक्तयोर्यत्र द्विलब्धावकाशयोरेकदेशे एकत्र शा-
स्त्रयोर्हेतोर्भवत्यत्र युगपत्प्रसङ्गे विनिगमकाभावादप्रतिपत्तिरेव स्यात् तदुक्तम् अप्रतिपत्तिर्वा उभयोस्तुल्यबलत्वादिति तत्रासं हृदयनात्पर-
स्मिन् कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तर्हि तदपि भवति यथा भियकौ अत्र परत्वाद् द्विर्भावे कृते तदुच्यते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति
अन्ये तु पदार्थे तत्र द्वयोः शक्तिविषयकयोर्लक्षणयोरन्यत्र चरितार्थत्वासम्भवात् तत्र व्याख्यानीयं यत्रापि च पर्यायेण प्रवृत्तौ नियमार्थमिदं सूत्रं विप्रतिषे-
धे परमेव स्यात् तत्र सर्वमिति एतेन पूर्वलक्षणारम्भाच्च तत्र सर्वस्यानारम्भो न्यायेन तथा च कृते तत्परत्वात् तत्र ङिकृते तस्यानिवृत्तावेतद्रूपस्य
इति चिन्त्यं न भवति तदुच्यते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति तस्यानुरोधाद्यवस्थायामेतद्द्वयं मचिन्त्यविधिप्रलत्वे रेफलोपे प्रा-
प्ते इति वाच्यं नियमार्थमिति पक्षे परमेव कार्यं स्यादित्येवकारोऽध्याहर्तव्योऽत एवमेवेति सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेन विप्रतिषेधे परं तस्याप्रवृत्तौ निष्प्र-
तिपत्तत्वादुत्वमेव भवतीत्यर्थः तदुक्तम् पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति एतेन विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमित्येव इति वदन्माणव्याख्या
व्याख्याता एतत्तदोः अत्र तत्त्वदाहृतमेकशेषस्यानुकृततः सोऽत्र तान् प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशाद्वा एवं च कृत्वा वक्ष्येतत्तदोरिति प्रयोगः साधुः।
हलन्त्यात्परत्वस्यान्तरमेवेदं तात्कालिकत्वात्कृतं सदित्याधिकारोपजीव्यत्वादित्याहुः स एष इति एष कः दलप्रष्ठीकमित्याह एतत्तदोर्यस्त्विति एतत्तदोश्चे-
त्यस्याप्यन्यथा सिद्धिर्यः स एवार्थः एतत्तदोर्विहित इति व्याख्याने तु परमसदृशाति परमैषदाती त्यादौ सुलोपो न स्यात् एतत्तदोः पर इति व्याख्याने तत्र संभवति
एतद्ग्रहणाभिलापस्य भावात् एतत्तदोरव्ययविमित्ततसंभवः सोऽप्रयोगवाधदारकसंबन्धपदवाधितः तदा प्रयत्नो लिङ्गं तत्त्वत्समासरति बोध्यम् एतत्तदोः किम्।
योऽददाति अकोः किम् इति साकच्कयोः शहान्तत्वादप्रसंग इति भ्रमः एषकः इति अकोरिति प्रतिषेध एव तत्त्वस्य पतितत्स्वादुद्दलोन ग्रहणत इति परिभाषायाः प्र-
वृत्तेरिति भावः सोऽचि लोपः अची ति विस्पष्टार्थमिति हलि त्वसिद्धेः स एष इत्यादौ सुपः प्रथमैकवचनात् स्याद्नुकरणात्तु प्रष्ठीकमित्याह सरत्यस्येति दकुलग्रहणे-
ति अत्यवलोपं विना पादपूरणेऽपि क्वचिद्रदवत्तिसामान्यमिति अत्र वदतीति येन सो हमाजमाद्वाना मिन्यादि सिद्धार्थं पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्वेणेति सावधार-
णेऽपि क्वचिद्वृत्तिसामान्यादत्रामिति अत्र वदन्ति ये ऽपि च पश्यन्तीवासो सामान्यमित्यादौ सुलोपान्तापत्तिः अत्र हि सः अस्मे इति छेदः बहुलग्रहणात्तु स्या-
त्तदुपपादनेन सो हमाजन्मेत्यादिष्वेव तथोपपादनं किमवधारणेनेति ॥ इ स्वरसन्धिः ॥ ओम् ॥ श्रीः ॥ ओम् ॥ २०

तदादीनां विशेषणत्वं ...

तत्सारार्थे १५

अन्यथा ... समासरति ...